

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΧΩΜΑ
ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΚΟΥΡΟ
ΤΟΥ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΘΕΜΑΤΑ

Τριών λογίων είναι οι άνθρωποι. Αυτοί που τρώνε τα αυγά
χωρίς τσόφλι. Αυτοί που τα τρώνε σύφλουδα. Κι αυτοί που
αφού τα φάνε σύφλουδα, τρώνε και το τσιγάλι που τα 'χουν
βρασμένα. Τους τελευταίους αυτούς τους λένε Κρητικούς.
(Ν. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*)

Στον Πάολο Κόρπη, στην πληθωρική φιλία του,
στη μεγάλη του αγάπη για τις δυο πατρίδες μας.

Σε ένα ενδιαφέρον πρόσφατο συνέδριο που ήταν αφιερωμένο στις ερμηνείες του μινωικού παρελθόντος στον ευρωπαϊκό πολιτισμό του 20ού αιώνα, ο R. Beaton πρότεινε μια γοητευτική επανεξέταση του θέματος αυτού στη νεοελληνική λογοτεχνία.¹ Το δικό μου ενδιαφέρον για τέτοια θέματα είναι, φυσικά, απλώς εκείνο του κρητολάτρη, που στα νιάτα του, για να γνωρίσει ακριβώς τη γη στην οποία εργαζόταν, είχε ασχοληθεί περιστασιακά, μαζί με τα αρχαιολογικά στρώματα και την κεραμική της Φαιστού, με κάποιες σελίδες της λογοτεχνίας του νησιού.

Ένας από τους πιο σημαντικούς για την πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος από τον R. Beaton ήταν αναπόφευκτα ο Ν. Καζαντζάκης, μέσα από διπλή παραπομπή στην *Οδύσσεια* και στο *Αναφορά στον Γκρέκο*, των οποίων υπογραμμίστηκε η «ιδεολογική» διαφοροποίηση.² Μνήμων παλαιότερων αναγνωσμάτων βρέθηκα έτσι, χάρη σε αυτές τις αφορμές, να συγκρίνω διάφορα σημεία που περιέχονται στα έργα του

1. R. Beaton, «Minoans in modern Greek literature», στο Y. Hamilakis - N. Momigliano (επιμ.), *Archaeology and European Modernity: Producing and consuming the «Minoans»* (Venezia 25-27 novembre 2005) (*Creta Antica* 7, 2006), σσ. 183-195. Η ευκαιρία να ασχοληθώ ξανά με αυτό το θέμα μου δόθηκε επειδή, στο συνέδριο αυτό της Βενετίας ήμουν ο Respondent στην ανακοίνωση του καθηγητή Beaton.

Μια συντομευμένη μορφή του παρόντος κειμένου (μόνο για τον Κούρο) παρουσιάστηκε, μαζί με την C. Carpinato, στο συνέδριο «Nikos Kazantzakis. 50 anni dalla morte» (Napoli, 22-23 ottobre 2007, Istituto Orientale di Napoli) με τον τίτλο «Kouros di N. Kazantzakis, fra mito, psicanalisi e parole». Οφείλω στη φιλία της Ιλαρίας Συμιακάκη τη μετάφραση στα ελληνικά.

2. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σσ. 184-187.

μεγάλου Κρητικού με εκείνα που μπορούμε να εντοπίσουμε στην πλούσια αλληλογραφία του, κυρίως με την Ε. Σαμίου, τη δεύτερη σύζυγό του:³ μια τέτοια σύγκριση πιστεύω ότι μπορεί να αποτελέσει συνεισφορά στο συγκεκριμένο θέμα της σχέσης του Καζαντζάκη με το μινωικό παρελθόν.

Η κρητική ματιά⁴ του ανήσυχου και, κατά τα άλλα, κοσμοπολίτικου

3. Η έκδοση της αλληλογραφίας από την Ε. Σαμίου αντιπροσωπεύει μια πραγματική βιογραφία του συγγραφέα. Βλ. Ε. Ν. Καζαντζάκης, *Νίκος Καζαντζάκης. Ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα 1983 (αρχική έκδοση στα αγγλικά: E. Kazantzakis, *Nikos Kazantzakis. A biography based on his Letters*, transl. by A. Mims, Οξφόρδη 1968). Μια βιογραφία του Καζαντζάκη, δύο χρόνια πριν από την αγγλική έκδοση εκείνης της Σαμίου, είχε δημοσιευτεί από την Ε. Αλεξίου, *Για να γίνει μεγάλος. Βιογραφία του Ν. Καζαντζάκη*, Αθήνα 1966. Η Ε. Αλεξίου ήταν αδελφή της Γαλάτειας, πρώτης συζύγου του Καζαντζάκη (την είχε παντρευτεί το 1911, χώρισαν το 1926), συγγραφέα με τη σειρά της ενός αφηγήματος: Γ. Καζαντζάκης, *Άνθρωποι και υπεράνθρωποι*, Αθήνα 1957 (επανέκδοση Αθήνα 2007).

Σημαντικές οι συμβολές του φίλου του Ν. Καζαντζάκη, Π. Πρεβελάκη στις βιοβιβλιογραφικές εργασίες του: Π. Πρεβελάκης, *Ο Καζαντζάκης. Βίος και Έργα*, στο *Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη. Είκοσι χρόνια από το θάνατο του* [Τετράδια «ευθύνης», 3], Αθήνα 1983, σσ. 9-45 (στο εξής *Θεώρηση* 1983). Τον τόμο μου τον ταχυδρόμησε ο Π. Κόρπη, που υπήρξε γενναϊόδωρος και με πληροφορίες σχετικά με τα τραγούδια της σημείωσης 62.

Ο καθηγητής Στ. Αλεξίου, στην ευγένεια του οποίου οφείλω πληροφορίες σχετικά με τα μέλη της οικογένειάς του, με διαβεβαίωσε ότι το έτος γέννησης του Καζαντζάκη είναι το 1881 και όχι το 1883, όπως αναφέρεται συχνά (και στη βιογραφία της Ε. Σαμίου!). Πρβ. Στ. Αλεξίου, «Νίκος Καζαντζάκης: από τη ζωή, τη σκέψη και το έργο του», στο Κ. Ε. Ψυχογιός (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης: το έργο και η πρόσληψή του*, Ηράκλειο 2006, σσ. 7-16 (τόμος που, επίσης, μου προσφέρθηκε από τον Πάολο Κόρπη).

4. Πρβ. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σ. 187. Βλ. Κ. Μιχαηλίδης, «Ανάβαση, το ερμηνευτικό σχήμα του όντος στην “Αναφορά” του Νίκου Καζαντζάκη», στο *Θεώρηση* 1983, ό.π. (σημ. 3), σσ. 87-98 (ειδικότερα, σσ. 90-91).

Συγκεκριμένες αναφορές στην κρητική ματιά και στη σχέση του Καζαντζάκη με το γενέθλιο νησί του περιέχονται σε κάποιες επιστολές του στον Αιμ. Χουρμούζιο, σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να κατανοηθεί η Οδύσσεια. Από την Αίγινα, 23 Μαΐου 1943: «... μα ήθελα να Σε παρακαλέσω να προσέξεις ό,τι γράφω για την “Κρήτη” όπως τη ζω μέσα μου και ποια φιλοσοφική σημασία (σύνθεση Ελλάδας και Ανατολής) δίνω στην Κρήτη. Ούτε Ελλάδα, ούτε Ανατολή· Κρήτη – αυτό είναι το κλειδί για να μπεις στην “Οδύσσεια”. Αν αυτό καλά εξηγηθεί, η Οδ. γίνεται απλή και κατάφωτη. Η μινωική Κρήτη με τους φοβερούς σεισμούς της, που συμβολίζονται με τον ταύρο και με τα παιχνίδια που κάνουν οι Κρητικοί ακριβώς με τον ταύρο, διατυπώνει αυτό που λέω: Να κοιτάξεις την άβυσσο και να μην τρομάξεις· το εναντίον να παλεύεις και να παίζεις μαζί της, άνετα. Αυτό ονομάζω κρητική ματιά· έτσι, νομίζω, τέλεια φωτίζεται, για πρώτη φορά, η ψυχή μου: Συνέχεια μιας παμπάλαιης ορμής που πρωτοξέσπασε στην Κρήτη κ’ υπάρχει ακόμα. Έτσι χωρίζεται τέλεια, όπως και γεωγραφικά, η Κρήτη από την Ανατολή και από την Ελλάδα κι αποτελεί, για μένα, τη Σύνθεση». (Πρβ. «Δέκα επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη στον Χουρμούζιο», στο *Θεώρηση* 1983, ό.π. (σημ. 3), σ. 182). Από την Αίγινα, 23 Οκτωβρίου 1943: «Και γι’ αυτό, καθώς και Συ το λες, ο Οδυσσεύς είναι ένας πέρα από φυλετικούς περιορισμούς πολίτης της αυριανής (της εκάστοτε αυριανής) πολιτείας. Κρητική ματιά δεν θα πει να διώξουμε το δυτικό, ανατολίτικο, αρχαίο ελληνικό πολιτισμό· θα πει να συνθέσουμε όλα αυτά και προπάντων αυτό το καινούριο που αναβρύζει μέσα μας και να ζήσουμε μια νέα, πιο πλατειά, πιο γενναία και πιο υπεύθυνη αντίληψη της ζωής. Ο Οδυσσεύς δρασκελίζει, όπως λες, όχι την Ελλάδα παρά τη Γη». (στο *Θεώρηση* 1983, ό.π. (σημ. 3), σ. 186).

αυτού πνεύματος, που παρέμεινε πεισματικά προσκολλημένο στη γη που τον γέννησε, μου φαίνεται ότι αποτελεί το ουσιαστικό χαρακτηριστικό της υπόστασής του ως ανθρώπου και ως καλλιτέχνη. «Ελάτε γλήγορα [στην Κρήτη]» – έγραφε στην Ε. Σαμίου τον Ιούλιο του 1924. Τα σταφύλια, τα σύκα, τ' αχλάδια, τα πεπόνια, ο Όμηρος, ο Βούδας, οι δυό μας ψυχές, τα πρωτοβρόγια που έρχονται – όλα είναι ώριμα, έτοιμα, καλά και άγια». ⁵ Η κρητική υπόστασή του τον φέρνει, κάποτε, στο σημείο να κρατά αποστάσεις από τους άλλους Έλληνες. Τον Δεκέμβριο του 1926, καταδικάζοντας τον τρόπο ζωής των Ελλήνων φίλων του στο Παρίσι, έγραφε στην Ε. Σαμίου: «Δόξα σοι ο Θεός, οι Κρητικοί δεν είμαστε Έλληνες. Χαίρουμαι μέσα μου το αφρικανικό αίμα...». ⁶ Και πάλι, μερικά χρόνια αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1949, απευθυνόταν στον Σουηδό φίλο του, λόγιο και μεταφραστή Börje Knös, θυμίζοντάς του τους κόπους του σαράντα χρόνων για την «ελληνική γλώσσα και το νεοελληνικό πνέμα» χωρίς καμιά ανταμοιβή, μάλιστα με «μεγάλους διωγμούς από τους επίσημους Έλληνες. Μα είμαι από καλό χρώμα, *made in Creta*, κι αντέχω». ⁷ «Κρητικό χρώμα» (με την έννοια του δημιουργικού χου της Γενέσεως), λοιπόν, και όχι μόνον «κρητική ματιά».

«Κρητικός», *tout court* είναι, όχι τυχαία, ο αρχαιότερος πολιτισμός του νησιού, σε αντιπαράθεση με τον αιγυπτιακό. «Τις μέρες τούτες και τις νύχτες ο θόλος του κεφαλιού μου λάμπει από τη *vision* του Κρητικού και Αιγυπτιακού πολιτισμού – γιατί αυτοί είναι οι δύο πρώτοι σταθμοί του δεύτερου ταξιδιού του Οδυσσέα ...» (Φθινόπωρο 1924). ⁸ Αλλά όταν, τρία χρόνια μετά, πηγαίνει στην Αίγυπτο ακριβώς όπως λέει «θ' αρπάξω ό,τι μπορώ για την "Οδύσσεια"», ο κόσμος εκείνος του υπαγορεύει την άβυσσο: «Εδώ η επαφή με τον θάνατο – επαφή σφοδρή και φιλήδονη – είναι κάθε στιγμή φανερή και σε κάνει να φρίσσεις» (Φεβρουάριος 1927). ⁹

Οι «βαμμένες ξεστήθωτες γυναίκες» και όλοι οι «λιγνόμεσοι» και περήφανοι άνδρες της Κνωσού είναι οι «προπάτορες» του, όταν, την άνοιξη του 1925 (δουλεύοντας πάντα την Οδύσσεια) να «ανεστήσει τις παμπάλαιες ψυχές». Αλλά «ο Οδυσσέας περνάει κι αφανίζει τον ξεπεσμένο πολιτισμό τους» (Άνοιξη του 1925). ¹⁰ Η «καταγωγή» αυτή από τα μινωικά λαγόνια, απεικονίστηκε ποιητικά, με τη σειρά της, από τη νεαρή Ε. Σαμίου, στην πρώτη τους συνάντηση: «Έκπληξη ν' ανακαλύψω κάτω από

5. Καζαντζάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 33.

6. Ό.π. σ. 196.

7. Ό.π. σσ. 564-565.

8. Ό.π. σ. 142.

9. Ό.π. σ. 200.

10. Ό.π. σ. 151.

μια μορφή, αδρά σκαλισμένη σε γέρικο ξύλο ελιάς, έναν αληθινό πρίγκιπα της Κνωσού».¹¹

Πιστεύω ότι μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι η *Οδύσσεια* είναι το ίδιο αυτοβιογραφική όσο και η *Αναφορά στον Γκρέκο*, πάντα βέβαια με τις διαφορές που αναφέρει ο R. Beaton:¹² είναι όντως πολλά τα σημεία στις επιστολές, στα οποία ο Καζαντζάκης θεωρεί τον εαυτό του «δεύτερο Οδυσσέα» και λέει ότι θέλει να μοιραστεί με τον ήρωα τα ταξίδια και τις περιπέτειες».¹³

Το πόσο τα μυθολογικά θέματα που συνδέονταν με τον μινωικό κόσμο καταλάμβαναν, ανεξάρτητα από την *Οδύσσεια*, σημαντικό τμήμα της λογοτεχνίας του Καζαντζάκη, αποδεικνύεται και από το έργο «*Κούρος*» (δηλαδή *Θησέας*), που γράφτηκε το 1949¹⁴ και μεταφράστηκε και παρουσιάστηκε στο σουηδικό ραδιόφωνο από τον B. Knös, έργο για τη σύνθεση του οποίου δεν θα απέκλεια, ακόμη μια φορά, άφθονα αυτοβιογραφικά στοιχεία. Θα ανέφερα επίσης, προκαταρκτικά, σχετικά με το μινωικό ιδεολόγημα του συγγραφέα, το παιδικό αφήγημα *Στα Παλάτια της Κνωσού*, που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην Αίγινα το 1940, καρπό συρραφής διάφορων μικρών ιστοριών που είχε γράψει ο Καζαντζάκης αρκετά χρόνια πριν και τις είχε δημοσιεύσει σε περιοδικό.¹⁵

Το σχέδιο για τον *Κούρο* και ένα συγκεκριμένο κλειδί για την ανάγνωσή του αναγγέλλονται σε μια επιστολή στον Knös, τον Απρίλιο του 1949: «Τώρα θ' αρχίσω μια τραγωδία με τέσσερα πρόσωπα: Μίνωας, Θησέας, Μινώταυρος, Αριάδνη. Ο Μίνωας, ο τελευταίος καρπός του μεγάλου πολιτισμού· ο Θησέας, ο πρώτος ανθός ενός νέου πολιτισμού· ο Μινώταυρος, το σκοτεινό Υποσυνείδητο, όπου οι τρεις μεγάλοι κλάδοι: ζώο, άνθρωπος, θεός δεν έχουν ακόμα χωρίσει· είναι η πρωτόγονη σκοτεινή Ουσία, που τα περιέχει όλα. Η Αριάδνη είναι η Αγάπη».¹⁶ Ανεξάρτητα από αυτά, ο *Κούρος* αντιπροσωπεύει, κατά την άποψή μου,

11. Καζαντζάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 138.

12. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σσ. 186-187.

13. Π.χ. Καζαντζάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 27, 37 και 236.

14. Οι αναφορές στη συνολική έκδοση των θεατρικών έργων του Καζαντζάκη: Ν. Καζαντζάκης, *Θέατρο, I (Τραγωδίες με αρχαία θέματα)*, επανέκδοση Αθήνα 1998, σσ. 269-379. Ευχαριστώ θερμά την κ. Ιλαρία Συμιακάκη που μου έστειλε σε αντίγραφο το κείμενο του έργου «*Κούρος*».

15. Την έκδοση του 1940 την είχε επιμεληθεί ο Πάτροκλος Σταύρου, εμπλουτισμένη με χαρακτηριστικά του Α. Γάσσου. Οι διάφορες ιστοριούλες ανάγονται, σύμφωνα με τον φιλόλογο Φάνη Ι. Κακριδή, στην περίοδο 1914-1922. Το διήγημα αναδημοσιεύθηκε από τον Εκδοτικό Οίκο της Ε. Καζαντζάκη στην Αθήνα το 1981 και μεταφράστηκε στη συνέχεια στις κυριότερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Οφείλω και αυτές τις πολύτιμες πληροφορίες στην κ. Ιλαρία Συμιακάκη.

16. Καζαντζάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 560.

καλύτερα από κάθε άλλο έργο, τη στάση του συγγραφέα απέναντι στον μινωικό-μυκηναϊκό κόσμο, χάρη και στην αποκλίνουσα από πρώτη ματιά, μυθολογική *variatio*, που προτείνει.

Πρόκειται για μια τρίπρακτη τραγωδία, η οποία δεν νομίζω ότι μεταφράστηκε ποτέ στα ιταλικά, και δεν γνώρισε ιδιαίτερη επιτυχία ούτε στο ελληνικό κοινό.¹⁷ Πράγματι, ανεβάστηκε στη σκηνή για πρώτη φορά στη Νέα Υόρκη το 1971 και μια νεότερη παράσταση έγινε στο Ηράκλειο το 1977, χάρη σε έναν κρητικό θίασο, που την έπαιξε στο ενετικό κάστρο του Κουλέ, προτού επιχειρήσει μια τουρνέ στο νησί. Το 1984 έφτασε τελικά στην Αθήνα, για τις θερινές παραστάσεις στο Ηρώδειο, από τον θίασο Προσχήνιο.¹⁸

Θα πρέπει λοιπόν να αναφερθούμε με τις αναγκαίες λεπτομέρειες και με έμφαση όπου χρειάζεται, στην υπόθεση,¹⁹ όχι μόνον για να αποκαλυφθεί καλύτερα η *variatio* που χρησιμοποιήθηκε από τον καλλιτέχνη στη μυθική διήγηση, αλλά και για να υπογραμμιστούν κάποιες στάσεις ή απόψεις του για τη ζωή, που δεν θα είναι δύσκολο, στους ειδικούς, να τις ενσωματώσουν στο σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής του Καζαντζάκη.

Η πρώτη πράξη, που εκτυλίσσεται στο ανάκτορο της Κνωσού, μπροστά από την πόρτα του Λαβυρίνθου («την Πόρτα της ζωής ή του θανάτου»), εμφανίζει τον Θησέα σε έναν μακρύ μονόλογο, παρουσία του καπετάνιου του αθηναϊκού πλοίου που τον είχε φέρει μέχρι εκεί. Ο ήρωας εκθέτει τον σκοπό του να παλέψει με τον Μινώταυρο, «ανθρωποφάγο στοιχείο του κάτω κόσμου», για τη φύση του οποίου αναρωτιέται.²⁰

Ο πρωταγωνιστής λοιπόν αυτοπαρουσιάζεται και θυμίζει πώς είχε εμφανιστεί μπροστά του, στην όχθη της θάλασσας, ο θεός του, και του είχε αναθέσει μια αποστολή. Ο θεός-σύντροφος του είχε φανερωθεί ενώ κολυμπούσε ολομόναχος. Μαζί αντιμετώπισαν τα κύματα, με καινούρια ορμή: «Κι ο γέρο-Ποσειδώνας ανέβηκε από τις πράσινες σπηλιές και μας κοίταζε με καμάρι και τρόμο» (σ. 273). Ο Θησέας δηλώνει βέβαιος ότι θα μπορέσει να επιστρέψει στην πατρίδα του και ότι θα μπορέσει να αποδώσει τις οφειλόμενες τιμές στον θεό-προστάτη του: «... Και θα κόψω

17. Μια πρόσφατη μετάφραση στα γερμανικά, με όχι ιδιαίτερα «καινοτόμο» εισαγωγή (E. Konstantinou, *Die Tragödie Kouros-Thiseas des Nikos Kazantzakis*, Φρανκφούρτη 2007) μου επισημάνθηκε από την κ. C. Carpinato.

18. Πρβ. Υ. Ι. Panayotakis, *Nikos Kazantzakis. L'homme et son oeuvre*, Ηράκλειο 2002, σ. 135.

19. Οι παραπομπές στην ελληνική έκδοση της σημείωσης 14.

20. «Άλλοι λεν πως είσαι ένας Σκούληκας που παράφασε, παραθράσεψε κι έγινε θεριό· κι άλλοι πως είσαι ο βασιλιάς της κατωγής με κεφάλι στριφτοκέρατου ταύρου· Κι άλλοι πως είσαι θεός. Δεν πιστεύω κανένα· θα κατέβω, θα παλέψω και θα κρίνω μοναχός μου».

ένα χοντρό αγκωνάρι βουνό από το βουνό μας, να το πελεκήσω, να σκαλίσω το κορμί σου, να σε κρατήσω στο παλάτι μου, σκλάβο και θεό μου, σύντροφε ακριβέ ...» (σ. 274) «[...] Σύντροφε, ακριβέ της νιότης μου, έλα! Θα χαθούμε ή θα σωθούμε, την ώρα ετούτη, μαζί· βόηθα!» (σ. 272).

Ο Θησέας απευθύνεται έπειτα στον Καπετάνιο και τον διατάζει να ετοιμάσει και τα μαύρα και τα λευκά πανιά. Αυτός, στην απάντησή του, εμφανίζεται ως προστάτης του. Αλλά ο πρωταγωνιστής αγανακτεί στην ιδέα, δηλώνοντας «δεν δέχομαι να σωθώ, δεν μπορώ να σωθώ ή να χαθώ από κανέναν άλλο!» (σ. 276). Ο Καπετάνιος απαντά ότι πρέπει να το κάνει γιατί ο Θησέας είναι ο μοναχογιός του γέρου βασιλιά τους, μεγάλη ελπίδα όλων των νέων. Από αυτόν εξαρτάται το πεπρωμένο της πατρίδας τους. Και ο νεαρός ανταπαντά: «Είμαι ο μοναχογιός του θεού μου, κανενούς άλλου· είμαι ο μοναχογιός του εαυτού μου, κανενούς άλλου. Και μάχουμαι ακατάπαυστα, με ακατάλυτο πείσμα, να γίνω αυτός που θα 'θελα να 'μουν» (σ. 276).

Ο Καπετάνιος του θυμίζει, ως ώριμος άνδρας, τη δυσκολία του εγχειρήματος και του λέει ότι συνάντησε μια ιέρεια της Μεγάλης Θεάς, ιέρεια με την οποία χώθηκαν «μέσα σε θεόρατα κρίνα» (σ. 280), και ότι αυτή του έδωσε ένα μήνυμα γι' αυτόν. Ο Θησέας χλευάζει τον τύπο της συνάντησης του καπετάνιου με την ξένη, αλλά εκείνος του παρατηρεί ότι αυτοί (οι Αθηναίοι), σε σύγκριση, είναι χοντροτόμαροι γιατί σμίγουν άντρας με γυναίκα, σα δυο γουρούνια, σαν τράγος με κατσίκια, σα δυο σκύλοι: «ακόμα εμείς δεν καταφέραμε Να κάμουμε το δάγκαμα φιλή: μα εδώ το φιλή, βασιλόπουλό μου, είναι λαβύρινθος – Μπαίνεις μέσα και χάνεσαι» (σ. 281). Του μεταφέρει επίσης ότι η Αριάδνη ασχολείτο με το να κάνει βόλτες επάνω στον ταύρο στο χοροστάσι και παρατηρεί ότι δεν φαινόταν σαν πάλεμα, αλλά σαν ένα παιχνίδι *μαυλιστικό και επικίνδυνο*: «... και λαχτάριζα, να 'μουν ταύρος, Να 'μουν ταύρος και να 'παιζα μαζί της!» (σ. 282).

Ο Θησέας συνεχίζει να ειρωνεύεται τη ροπή του καπετάνιου για τις γυναίκες και τον προτρέπει να του ανακοινώσει το τρομερό μήνυμα που του είχε δώσει η ιέρεια. Και αυτός του εκθέτει πρώτα σημαντικές θεωρίες για το πεπρωμένο, τον άνδρα και τη γυναίκα: «Από κάτω από τη γυναίκα, μυλόπετρα βαριά, σκοτεινή, γοργοκίνητη η μοίρα· από πάνω, μυλόπετρα βαριά, σκοτεινή, γοργοκίνητος, ο άντρας· Κι αυτή στη μέση, ένα ζεστό σπειρί σιτάρι, χορεύει!» (σ. 283).

Ιδού τελικά το περιεχόμενο του μηνύματος της ιέρειας: Η Αριάδνη δεν άνοιξε ποτέ την αγκαλιά της σε κανένα άνδρα, και κρατάει τη δύναμή της για τον θρόνο. Και παρόλα αυτά, βλέποντας τον Θησέα την αυγή, «Πρώτη φορά ένωσε, με χαρά και με τρόμο, πως είναι γυναίκα» (σ. 284).

Να πάει λοιπόν ο Θησέας να τη συναντήσει, γιατί αυτή θα τον περιμένει τα μεσάνυχτα μπροστά από την πόρτα του Λαβυρίνθου.

Ο νεαρός προτρέπει τον εαυτό του να αντισταθεί στον πειρασμό και διατάζει τον Καπετάνιο να γυρίσει στην ιέρεια και να της ανακοινώσει ότι αρνείται να συναντήσει την Αριάδνη, γιατί «ο νους του είναι στο πάλεμα με το θεριό του κάτω κόσμου· πάλεμα άλλο δεν καταδέχεται» (σ. 286).

Ο Καπετάνιος λέει τις ιδέες τους για το καλό που υπάρχει στον κόσμο και στον Θησέα που θέλει να τον σταματήσει με ειρωνεία («Η γυναίκα;»), απαντάει: «Όχι η γυναίκα, [...] παρά η κάθε στιγμή που διαβαίνει αυτή 'ναι το ανώτατο αγαθό· βαστάει μιαν αστραπή και σβήνει αιώνια. Πότε τη λένε γυναίκα, πότε δόξα, πότε παλικαριά και θάνατο, πότε αρετή και θυσία και πότε θεό. Μπορεί να παίρνει διάφορες μορφές, αλλά είναι πάντα η ίδια. [...] Μην την αφήσεις να περάσει, ατρύγητη, δεν θα ξαναγυρίσει πια ποτέ, τρύγησέ τη [...] η στιγμή ετούτη που περνάει τώρα από πάνω σου λέγεται Αριάδνη· άρπαξέ τη!» (σ. 287).

Και ακριβώς όταν ο Θησέας στέλνει πίσω στον αποστολέα την πρόσκληση («Η Μοίρα η τυφλή μπορεί να το θέλει· εγώ δεν το θέλω η στιγμή ετούτη δεν λέγεται Αριάδνη· λέγεται Πάλεμα»), εισέρχεται απρόσμενα η κοπέλα, που τον κοιτάει από πάνω μέχρι κάτω και διαμαρτύρεται γιατί δεν της απέδωσε σεβασμό και δεν κατέβασε τα μάτια του. «Είμαι ένας βάρβαρος, φτωχός και περήφανος» απαντά αμέσως ο νέος, «από αυτούς που δεν τους τρομάζουν η καταγωγή ή τα στολίδια και τα πολύτιμα ενδύματα. [...] Θυγατέρα της νύχτας, τι με θες; [...] Δεν έχω τίποτα να μοιράσω μαζί σου» (σ. 290).

Αλλά η Αριάδνη του λέει πως τον γνωρίζει καλά, καθώς και τα μυστήρια που κρύβει μέσα του, χωρίς αυτός ο ίδιος να το ξέρει. «Τι μου ερευνάς τα μάτια, ναμαντέψεις; Στα μάτια δεν θα δεις παρά ό,τι θέλω εγώ να δεις: θάλασσα και μισοτέλειωτα καράβια κι ένα βράχο ηλιοψημένο, κακοτράχαλο, ολόγυμνο – την Πατρίδα μου – Τίποτα άλλο!» (σ. 291). Παρακινήμένος από τη νεαρή, ο Θησέας συνεχίζει την ενδοσκοπήση, μέσα από τη θάλασσα, από σκοπέλους, τη γενέθλια πόλη, τον Θεό-σύντροφο, μέχρι τον ίδιο τον νου του «Ο νους ο δουλευτής. Ο πετροκόπος, ο ξυλοκόπος, ο κουπολάτης, ο πολεμιστής. [...] Κι ακόμα πιο αφηλά, στην κορυφή, ο νους ο νομοθέτης. Πίσω από τον νου – το χάος» (σ. 292).

«Εκεί κάθουμαι εγώ, – συνεχίζει η Αριάδνη – δεν με βλέπεις; Εκεί, πίσω από το μυαλό σου, μέσα στο χάος, κάθουμαι εγώ και σε παραμονεύω. Κι αν κουνηθώ, σωριάζω χάμω ανελύπητα ό,τι χτίζεις, κι αν γελάσω ξαναγκρεμίζω Τον νου σου και τον θεό και τις αρμάδες και την καινούρια πολιτεία σου, στο χάος! [...] Παντού, όπου κι αν στραφούν οι βάρβαροι, ένα μονάχα βλέπουν στον αγέρα – τον θεό!» (σ. 292).

Ο Θησέας επιμένει ότι ήλθε για να σκοτώσει τον Θεό τους, πολύ διαφορετικό από τον δικό του και να γυρίσει στην πατρίδα του. Αλλά η Αριάδνη, για να τον παγιδεύσει, του φανερώνει μια ανομολόγητη επιθυμία της, εκείνη να την απαγάγει και τον κολακεύει κάνοντάς τον να σκεφτεί τη δυνατότητα να γίνει πατέρας. Αλλά ο Θησέας: «... το αίμα το δικό σας είναι ανακατεμένο με θεούς και με ζώα, μολεμένο, ξεπνεμένο, δεν μπορεί πια να θρέψει υγιούς και θυγατέρες ...» (σ. 297). Θα είναι αντίθετα ο δικός του Θεός, μια μέρα, που θα τον κάνει πατέρα, βρίσκοντάς του μια παρθένα με στιβαρά κόκαλα από την πατρίδα του.

Ακούγεται στη συνέχεια για πρώτη φορά, από τα βάθη της γης, το παράπονο του Μινώταυρου. Και η Αριάδνη, δίπλα στην πόρτα του Λαβυρίνθου: «Αδερφέ μου, δεν θα σε προδώσω, μη μου παραπονιέσαι για σένα μοχτώ επάνω στη γης, για σένα καλέ μου, να μη σκοτώσεις, να μη σκοτωθείς» (σ. 300). Στρέφεται στον Θησέα, συνεχίζει να τον κολακεύει με την υπόσχεση ότι ο πατέρας της, στη θέα ενός εγγονιού, θα του έδινε, χωρίς να πολεμήσει, όλη την Κρήτη. Ο νεαρός σκέφτεται ότι είναι παγίδα για να τον εμποδίσει να σκοτώσει τον Θεό με την κεφαλή ταύρου και προσπαθεί να πείσει την Αριάδνη να τον ακολουθήσει, μιλώντας της για την καινούρια πατρίδα, τις συνήθειες των γυναικών, οι οποίες είναι άγριες και χωρίς φτιασιδία, τους τριχωτούς άνδρες, οι οποίες μυρίζουν σαν τράγοι. Αλλά χρειάζονται άλλα για να σταματήσει η κοπέλα: τα παιδιά τους θα έχουν το όμορφο κορμί και τα ξανθά μαλλιά του πατέρα τους αλλά το πολυμήχανο μυαλό το δικό της και θα ασκήσουν την ηγεμονία τους σε όλο τον κόσμο.

Και ο Θησέας τη φωνάζει τελικά με το όνομά της και τη ρωτάει ποιος την έστειλε εκεί εκείνη τη νύχτα. Και αυτή: «Ο πατέρας μου! [...] κάθε εννιά χρόνια ανεβαίνει στην πιο αψηλή θεοβάδιση βουνοκορφή της Κρήτης και μιλάει με τον θεό. Ομάδι οι δυο τους στην απάνθρωπη ερημιά της κορυφής Βουλεύονται πώς να κυβερνούν τους λαούς» (σ. 306). Έπειτα ο Μίνωας καταγράφει τους νόμους σε πήλινες πλάκες και στη συνέχεια διατάσσει να τους χαράξουν στον λίθο, στο ανάκτορο της Κνωσού. Αλλά εκείνη ακριβώς τη νύχτα ο γέρο βασιλιάς είχε επιστρέψει με άδεια χέρια, χωρίς νόμους, και της είχε πει ότι είχε αποχαιρετήσει τον Θεό του για πάντα.

Μια παρόμοια λεπτομέρεια φαίνεται στον Θησέα ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα και προτρέπει την Αριάδνη (την οποία αποκαλεί μάλιστα «συντρόφισσα») να συνεχίσει τη διήγησή της. Μαθαίνουμε έτσι για τη λύπη του πατέρα της, για την αποδοχή της αναπόφευκτης μοίρας και τα λόγια που της είχε εμπιστευθεί: «Αριάδνη, οι άνθρωποι περπατούν απάνω στους νεκρούς, οι θεοί περπατούν απάνω στα κεφάλια των ανθρώπων, η

Μοίρα απάνω στα κεφάλια των θεών. Κοίτα τα χέρια σου· πεθαίνουν κι οι θεοί, εμείς τους σκοτώνουμε. Πήγαινε να βρεις το βάρβαρο βασιλόπουλο το οποίο μας ήρθε πέρα από το πέλαγο, Παντοδύναμο είναι το φιλί της γυναίκας, ρούφηξε τη δύναμή του, Αριάδνη, λυπήσου τον αδερφό σου! Ας διαφεντέψουμε όσο μπορούμε, ώς τη στερνή στιγμή, τους θεούς μας· κι η Μοίρα ας αποφασίσει!» (σ. 308). «Και εγώ – συνεχίζει η Αριάδνη – τον ρώτησα: “Υπάρχει δύναμη μεγαλύτερη από τη Μοίρα;” “Υπάρχει” [...] “ντύσου, στολίσου, πήγαινε!”. “Ποιά ’ναι αυτή η δύναμη, πατέρα;” “Η Νύχτα!” είπε σιγά και μ’ έσπρωξε απαλά, τρυφερά, απελπισμένα, να ’ρθω, καλέ μου, να σε συντύχω. Κι ήρθα» (σσ. 308-309).

Τον Θησέα, ο οποίος έπειτα από ένα ακόμη μουγκρητό του Μινώταυρου δηλώνει έτοιμος να εκτελέσει την αποστολή του, η Αριάδνη τον συμβουλεύει να απομακρύνει αυτό το θανατερό πεπρωμένο: «Όχι, Όχι! Να πάρουμε εμείς τη Μοίρα από το χέρι και να την μπάσουμε στον δρόμο της αγάπης, καλέ μου! Αυτή θέλει θάνατο, εμείς θέλουμε γιο. Αν της αντισταθούμε οι δυο μαζί, θα νικήσουμε· μοναχή μου δεν μπορώ» (σ. 309).

Ως απάντηση ο νεαρός ανασύρει το θέμα του κουβαριού, για το οποίο είχε ακούσει τόσα. Και η Αριάδνη του ξεκαθαρίζει: «Το κουβάρι αυτό είναι το μυαλό μου, μην πιστεύεις τα παραμύθια, [...] Το ξετυλίγω και βρίσκω τον δρόμο» (σ. 310). Στη συνέχεια, προσπαθεί να αντισταθεί στις προτροπές του Θησέα που της ζητάει, ως απόδειξη αγάπης, να τον βοηθήσει. Και αυτή, σε απάντηση, του διηγείται για την αγάπη της μητέρας της Πασιφάης, για τη μαγική της φλογέρα, για τη συνεύρεσή της με έναν αληθινό ταύρο: «Σύντροφε αγαπημένε και ανέσπλαχνε, τη νύχτα που ξάπλωσε στο φεγγαρόλουστο λιβάδι η μάνα μου κρατούσε μια μαγικιά φλογέρα – ετούτη! Ήταν γάργαρο φεγγάρι, σαν απόψε κι η μάνα μου λαχτάριζε μια χαρά που να ξεπερνάει τον άνθρωπο κι ήθελε να κατεβάσει από τα ουράνια τους θεούς και να τους πει τον καημό της· Μα πολλά βαθύς, αβάσταχτος ο καημός, τα λόγια δεν τον χωρούσαν, γίνονταν χίλια κομμάτια, τινάζονταν τα λόγια στον αγέρα, δεν έφταναν στον ουρανό. Και τότε πήρε, προσθήλιασε τα πυρωμένα χείλια της σε τούτη να τη μαγικιά φλογέρα – κι ολομεμιάς Γέμισε η νύχτα, ανέβηκε ως τον απέραντο ουρανό και χτύπησε τις πόρτες των αθάνατων Το παράπονο της γυναίκας! Και πρόβαλε στραταρίζοντας ανάλαφρα, χορευτά, απάνω στο νέο χορτάρι ένας ταύρος – Ο Ταύρος! Άλλοι λεν πως η μάνα μου αποκοιμήθηκε κι είδε στον ύπνο της έναν ταύρο να την πηδάει, άλλοι πως ένας θεός μαγεύτηκε από τη φλογέρα, πήρε το πρόσωπο που κρυφοπιθυμούσε η μάνα μου, έγινε ταύρος κι ήρθε· μα εγώ κατέχω καλά τη μάνα μου – Ήταν ταύρος αληθινός. Άγριος, φοβερός, από τα νυχοπό-

δαρα ως τα κέρατα αρσενικός θεός· και τούτη η μικρή παντοδύναμη φλογέρα που κρατώ τον δάμασε. Γλυκός, θλιμμένος ο λάλος της, μαλακώνει τη δύναμη, γεμίζει συμπόνια την καρδιά, σμίγει ανθρώπους και θεριά και πέρα από τον νου και τη δύναμη, Νικάει τον παντοκράτορα Θεό!» (σσ. 312-314).

Σε αυτό το σημείο, η κοπέλα κλαίει, σκεπτόμενη ότι μάχεται ενάντια στο πεπρωμένο της. Ακούει τον ήχο των σαλπίγγων που αναγγέλλουν τον ερχομό του Μίνωα και λέει στον Θησέα πώς να συμπεριφερθεί μπροστά στον γέρο ηγεμόνα: «Νάτος· ακούω το γαληνό, κουρασμένο περπάτημά του· έρχεται! Σκύψε το κεφάλι, Να ρίξει απάνω σου το μέγα μαγικό ξόρκι· άκου το με προσοχή, μόχτα να νιώσεις, αν μπορείς, το κρυμμένο μέσα του νόημα· βαθιά στο ξόρκι αυτό, έχουν να πουν, κρύβεται Το μέγα ολοστερνό Μυστικό» (σ. 315).

Η Αριάδνη κρύβεται στη θέα του πατέρα της. Ο Μίνωας πλησιάζει αργά. Αγκαλιάζει τον Θησέα, του γυρνάει το πρόσωπο προς το φως, τον κοιτάζει για ώρα χωρίς να μιλάει, συλλογισμένος. Κάνει να του χαϊδέψει τα μαλλιά, αλλά τραβάει το χέρι του. Και στον νέο που του λέει ότι περιμένει μόνον να τον ειδοποιήσει ο Θεός να ενεργήσει, ο Μίνωας αναγγέλλει: «Σαν έρθει η ώρα θα στου το πω κι εγώ· θα σε πάρω από το χέρι, θα σου ανοίξω τις πόρτες του Παλατιού μου, [...] Αν ήρθε, λέω, η μοιρόγραφτη ώρα, αν είσαι εκείνος που περιμένα· αλλιώς, βάρβαρο αρχοντόπουλο, θ' αφήσεις εδώ, στο κρητικό χώμα, τα κόκαλά σου» (σσ. 318-319).

Οι δύο συζητούν για την ελευθερία και την ανάγκη και ο Θησέας, με όλη την αλαζονεία που διαθέτει: «Ελευτερία θα πει να κάνει η Ανάγκη ό,τι εγώ θέλω. Δεν υπάρχει Ανάγκη, συμπάθα με, Μεγάλε άρχοντα του νου, που φέρνω αντίλογο, δεν υπάρχει Ανάγκη παρά για τις ταπεινές ή τις ανήμπορες ψυχές» (σσ. 319-320). Και λαμβάνει ως απάντηση την αγανάκτηση του γέροντα: «Είσαι νέος, μια μπουκιά κρέας με περίσσια παρδαλά φτερά, σώπα! Κοκορόπουλο της Αθήνας, μονάχα ένας καινούριος θεός μπορεί να σκοτώσει τον παλιό παντοκράτορα· ποιος είναι ο καινούριος θεός που μας φέρνεις, βάρβαρε ξανθομάλλη;» (σ. 320).

Ο Μίνωας για να σταματήσει την ορμητικότητα και τη βιασύνη του Αθηναίου, του θυμίζει την προσωπική του νεανική εμπειρία, τη μάχη ενάντια στον θεό τους που ήταν τότε βάρβαρος, τον Ταύρο: «Τον παρηγορούσα και του φώναζα: Μη μουγκρίζεις, μη κουτουλάς τη γης να τη ρίξεις· μη σπαταλάς τη θεϊκιά σου δύναμη σε ταπεινές, χοντρές αντραγαθίες. Εγώ θα σε αλαφρώσω από το ζώο. Εγώ θα σε κάνω όμοιο με μένα: έφηβο μελαχρινό και σγουρομάλλη. Κι αν δεν έχεις μυαλό, εγώ θα σου δώσω» (σ. 322). Και ο Θησέας του αναγνωρίζει ότι κατάφερε να μετατρέψει τον ταύρο σε Μινώταυρο, να τον «ελευθερώσει» μέχρι τον

λαιμό: «Εσύ, εσύ Μίνωα, Μεγάλε βασιλιά, με τον αγώνα σου, με το μυαλό σου και με την πράξη, νικώντας τους ανθρώπους, χαλινώνοντας τα πάθη τα δικά σου, μετουσιώνοντας το χάος σε αρμονία, έσμιξες με τον θεό, Έκαμες τον Ταύρο Μινώταυρο. Παραπάνω δεν μπόρεσες» (σ. 323).

Και ο Μίνωας, αποδεχόμενος το αναπόφευκτο της καινούριας πάλης, του λέει ότι θα παλέψει μαζί του, ανανεώνοντας ιδεατά τη δοκιμασία στην οποία είχε υποβληθεί όταν ήταν νέος: «Εκεί που κατεβαίνεις, κατέβηκα· τον τρόπο που θα πάρεις, τον πήρα· η μνήμη μου ξεχειλίζει ακόμα τρόπο και ελπίδα. Όμως αν ήμουν νέος θα ξανακατέβαινα· χαρά μεγαλύτερη δεν υπάρχει από την τρομάρα ετούτη, Μα, αλίμονο, γέρασα [...] θαρρείς πως είσαι ο μεγάλος μου οχτρός, κι είσαι, μάθε το, ο μόνος μου κληρονόμος και σύντροφος στον αγώνα. Θαρρώ, είσαι αυτός που χρόνια και χρόνια περιμένω!» (σ. 325).

Ως πρώτος μαχητής, ο γέρος δίνει μια σειρά «παραγγελιών» στον νεαρό: «Πρώτη παραγγελιά: Όταν θα κατέβεις στο σπλάγχο της γης και φτάσεις στην κατασκότεινη θεϊκιά σπηλιά, σκύψε και χαιρέτησε με σέβας τον θεό μας· μεγάλος είναι αγωνιστής· μέσα του· κι οι τρεις θεμελιακές εξουσίες της γης και τ' ουρανού: Χτήνος, άνθρωπος, θεός – κι αγωνίζεται. Αγωνίζεται να βάλει τάξη. Αγωνίστηκα κι εγώ μαζί του» (σ. 326). Και συνεχίζει: «τρεις δρόμοι, τολμητερέ στρατοκόπε, ανοίγουνται μπροστά σου. [...] Ο πρώτος: να σκοτώσεις τον Μινώταυρο. [...] Αν τον σκοτώσεις, χάθηκες· δεν θα γυρίσεις πίσω στο φως [...] Θαρρείς, αλίμονό σου, ο φονιάς, τη στιγμή που σκοτώνει, πως δεν σκοτώνεται! [...] Ο δεύτερος δρόμος: Ο Μινώταυρος να σε σκοτώσει. Χάθηκες πάλι. Θα περάσεις από το πολυδαίδαλο άντερό του και θα σωριαστείς και συ, όπως αλάκερο το ανονόματο, αναρίθμητο ανθρωπολόι, από χιλιάδες χρόνια. Κοπριά της γης! [...] Υπάρχει και τρίτος δρόμος, στενός πολύ, δύσκολος ... [...] να μη σκοτώσεις και να μη σκοτωθείς· και να νικήσεις» (σσ. 326-328).

Ο Θησέας ομολογεί ότι δεν καταλαβαίνει αυτή την τρίτη δυνατότητα και ο Μίνωας του απαντά ότι θα πρέπει να βρει μόνος του τον δρόμο γιατί «Ο αγώνας, άγουρε Πολέμαρχε, αρχίζει πάντα από την αρχή· σβήνει, γκρεμίζεται με τον κάθε αγωνιστή, ανανιώνεται πάντα» (σ. 329).

Ο νέος είναι αποφασισμένος να σταματήσει τη χρονοτριβή και ακούγεται απροσδόκητα να λέει: «Δωσ' μου την ευχή σου, πατέρα» (σ. 330). Ο Μίνωας από την πλευρά του δεν κάνει πίσω: «Αν είναι γραφτό, εσύ, ο νέος, ο βάρβαρος, να τελέψεις το έργο που εγώ άρχισα και δεν μπόρεσα να το φτάσω ως την άκρα· Αν μπορέσεις να βρεις και να πάρεις τον δρόμο που εγώ άνοιξα, και να τον φτάσεις εσύ ως την άκρα, Να λευτερώσεις αλάκερο τον θεό – Έχε την ευχή μου· εσύ 'σαι ο γιος μου!»

(σ. 330). Τον προσκαλεί μετά να βγάλει το μαχαίρι του (στον λαβύρινθο θα πρέπει να μπει άοπλος!) και τον εμπιστεύεται στην Αριάδνη: «Παρ' τον από το χέρι· ξετύλιξε το μυαλό σου, οδήγηά τον!» (σ. 331). Τελειώνει η Πρώτη Πράξη.

Στη Δεύτερη, με τη σκηνή άδεια, ακούγονται μουγκρίσματα, τρέμει η γη. Μπαίνει ο Καπετάνιος του πλοίου και ακούει με τρόμο την πάλη. Οι πρωταγωνιστές της σκηνής είναι τώρα, μαζί με τον Καπετάνιο, νεαροί και νεαρές από την Αθήνα που προορίζονταν να γίνουν τροφή του Μινώταυρου, δεκατρείς τον αριθμό: έξι ζευγάρια από τα οποία προπορεύεται ένα κορίτσι με τύμπανο, που θα πρέπει να βρισκόταν δίπλα στον Θησέα. Οι νεαροί, στην Κνωσό τώρα εδώ και επτά ημέρες και επτά νύχτες, φαίνονται να έχουν μεθύσει από τη χαρά, για τα πράγματα και τα κτήρια που έχουν δει, για τα αρώματα που μύρισαν, τόσο διαφορετικά από εκείνα της πατρίδας τους. Εμφανίζονται λοιπόν με καλή διάθεση απέναντι στον Μινώταυρο, για την τύχη του οποίου λυποούνται. Λένε ότι θέλουν να τον ελευθερώσουν (και τα κορίτσια να τον φιλήσουν μάλιστα) για να νικήσουν το Πεπρωμένο. Ο Καπετάνιος τους δίνει να καταλάβουν ότι ονειρεύονται και ζητάει από το κορίτσι με το τύμπανο να τον βοηθήσει να συνεχιστεί αυτό το όνειρο. Προτρέπει τους νέους και τις νέες να αφηθούν στον αμοιβαίο έρωτα («το ερωτοπάλεμα») και προσπαθεί να τους πείσει ότι και ο θάνατος όνειρο είναι... Όλη η Δεύτερη Πράξη, πράγματι, είναι ένας ύμνος στον εφήμερο Έρωτα.

Πέφτοντας ξαφνικά σιωπή (που τη σπάνε μόνον οι νότες της φλογέρας), ο Καπετάνιος προσπαθεί να καταλάβει τι μπορεί να είχε συμβεί: «Τριών λογίων είναι η σιωπή, κοπέλα μου· αυτό συλλογιέμαι: Έρχεται ύστερα από τη φίλιωση· φίλιωσαν, δεν παλεύουν πια, σώπασαν. Έρχεται ύστερα από τον θάνατο· πήρε ο Χάρος την ψυχή του Θησέα, σώπασαν. Ή ύστερα από τη νίκη· σκοτώθηκε το θεριό!» (σ. 343). Ακριβώς στο κλείσιμο της Πράξης εμφανίζεται ο Θησέας κάτωχρος και πίσω από αυτόν η Αριάδνη. Νέοι και νέες σέρνουν τη φωνή, κουνιούνται σαν να ξύπνησαν από μεθύσι. Πέφτουν στη γη και φιλούν τα χέρια και τα γόνατα του Θησέα. Αυτός διατάζει τον Καπετάνιο να σαλπάρει αμέσως το πλοίο και να υψώσει τα μαύρα πανιά, και να ετοιμάσει έναν θρόνο στην πρύμνη, γιατί μπορεί να είχαν έναν σημαντικό σύντροφο στο ταξίδι. Όλοι οι άλλοι απομακρύνονται και μένουν μόνο ο Θησέας και η Αριάδνη, με τους οποίους αρχίζει η Τρίτη Πράξη.

Οι δύο αυτοί είναι ακόμη ταραγμένοι από τα επακόλουθα της δοκιμασίας και σχεδόν έκπληκτοι από την κατάληξή της. Μετά από μια αιματηρή έναρξη, όλα είχαν αλλάξει: «ύστερα γίνηκε αγκάλιασμα. Είδες πώς φιλιόμασταν, – λέει ο Θησέας – πώς γελούσαμε, και τι χάρδια! [...] Τι

τρόμος, τι πόνος ήταν εκείνος! Όταν αργά, πασπατευτά προχωρώντας, ξεχώρισα μέσα στο σκοτάδι Τα μάτια του να γυαλίζουν! Θλιμμένα και νοητερά, σαν ανθρώπου· και μου φάνηκε, έκλαιγαν! [...] Γέμισαν τα μαλλιά μου αράχνες, περιπλέχτηκε στ' αντικνήμια μου η μούχλα του κάτω κόσμου, [...] το βαρύχνωτο θεριό που πλάκωνε και εξευτέλιζε το αληθινό το πρόσωπό σου. Μεγάλε μου Αδελφέ! Τι αβάσταχτη βρώμα, τι τρόμος, πώς πάλευα να διαπεράσω το χοντροτόμαρο αιμοβόρο θεριό και να φτάσω μια φωνή μέσα σου, μιαν ξέπνοη ανθρώπινη φωνή, Που μ' έκραξε σιγά, παρακλητικά με τ' όνομά μου! [...] τι καινούριος αγώνας ν' ανηφορίσω ως την κορυφή σου, να καθαρίσω το ιερό κεφάλι σου από τις τρίχες και τα κέρατα και τους φαρμακερούς αφρούς και να χαρώ χαδεύοντάς το αρπαχτά, Αμόλευτο πια, γαληνεμένο, λυτρωμένο, το θεικό πρόσωπό σου! Πόσες χιλιάδες χρόνια πάλευες να γλιτώσεις; Πόσες χιλιάδες χρόνια μούγκριζες από την ντροπή κι από τον πόνο; Στέναζε μέσα σου μια ακατάλυτη ψυχή, καταπλακωμένη από βαριές ακατανόμαστες σάρκες Και ζητούσες βοήθεια! Κι ως παλέψαμε κι έσμιξαν οι πνοές μας, πώς με γνώρισες και μ' έκραξες με τ' όνομά μου, πώς ένιωσες πως εγώ 'μαι Αυτός που περιμένεις! Πατέρα, Σύντροφε, Μοναχογιέ μου, πώς να σε πω; Χωρίσαμε και δεν μπόρεσα, αλίμονο! να ξεχωρίσω καθαρά μέσα στο σκοτάδι Το λυτρωμένο πρόσωπό σου!» (σσ. 347-349).

Και στην Αριάδνη, η οποία αρχίζει να ανησυχεί για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί και σκέφτεται μόνον το πιθανό κοινό τους μέλλον, ο νεαρός της εμφανίζεται, σε μια νέα διάσταση: «Πώς πλάτυνε ο κόσμος, Αριάδνη! Ο κόσμος, για μπας και πλάτυνε ο νους μου; Πώς χωράει τώρα κι αγκαλιάζει οχτρούς και φίλους, πώς χαιρετάει και καλωσορίζει χόμα και νερό κι ουρανό κι αγέρα, τα πάντα, και τα βλέπει για πρώτη φορά! Καλώς σας βρήκα, παλάτια ξακουστά και κρεμαστά περβόλια και πλεούμενα στα καρaboστάσια και πλούτη σωριασμένα, γενεές και γενεές, μέσα σε πιθάρια, σε κελάρια, σε κασέλες! Καλώς σας βρήκα, άντρες μελαχρινοί, λιγνομεσάτοι, μαστόροι στην πέτρα, στο ξύλο και στο φίλντισι, δουλευταράδες στη γης και στη θάλασσα! Καλώς σας βρήκα, γυναίκες με τα βαμμένα στόματα, με τα κοντυλένια δάχτυλα, πιτήδειες, πολυκάτεχες τεχνίτρες, που θα μάθετε τις γυναίκες μας να ντύνονται, να γδύνονται, να φιλούν και να μιλούν! Καλός, περίκαλος κατακαίνουργος ο κόσμος, τώρα να βγήκε από τα χέρια του θεού μου, και μου αρέσει! [...] Βάρβαρος μπήκα στο στρουφηχτό μαρτύριο του Μεγάλου Αγωνιστή και βγήκα... δεν ξέρω πώς να το πω... Καινούρια λόγια πρέπει να πλάσω, Αριάδνη, να χωρέσουν Την καινούρια ελπίδα και την καινούρια αρετή του ανθρώπου. Και την καινούρια παρθενιά και σκληρότητα. Και τον καινούριο θεό» (σσ. 350-352).

Πολύ πιο πραγματίστρια η Αριάδνη του θυμίζει ότι όταν θα αντιληφθούν τι συνέβη, οι Κρητικοί θα ξεσηκωθούν και θα προσπαθήσουν να τον σκοτώσουν: δεν μένει, λοιπόν, παρά να φύγουν μαζί αμέσως. Αλλά ο νεαρός δεν θα έφευγε ποτέ χωρίς να χαιρετήσει τον γέρο βασιλιά, τον «πατέρα» του, για να πάρει την ευλογία του: «Ναι, ναι μη σηκώνεις τους ώμους, γυναίκα· εγώ 'μαι, μάθε, ο αληθινός γιος του. [...] Ο γέρος κουράστηκε να παλεύει, στάθηκε στο μεσοστράτι της ελπίδας, στάθηκε κι ο κόσμος μαζί του· κι εγώ πήρα τον αγώνα του και τον έφτασα ως την άκρα, κούνησα τον κόσμο πιο πέρα απ' όπου τον αφήκε – Αυτό θα πει γιος» (σσ. 353-354).

Εισέρχεται ο Μίνωας, χωρίς κορόνα στο κεφάλι, προχωρώντας σαν κοινός θνητός, και στον Θησέα, ο οποίος του λέει θριαμβευτικά «Τέλεφα το έργο σου· τώρα μπορείς να πεθάνεις, πατέρα» (σ. 355), παρατηρεί ότι η πορεία δεν έχει ακόμη φτάσει στο τέρμα της: «Μπορείς και στον πιο άγριο χόγλο της δύναμής σου και της νίκης να κρατάς δροσερό, αδιάφορο, Απάνω από τη νίκη, απάνω από τον Θησέα, απάνω από τον θεό του Θησέα, τον νου σου; Τότε μονάχα μπορείς να με πεις εμένα πατέρα» (σ. 356).

Ο γέρος θέλει να μάθει με λεπτομέρεια πώς έγιναν τα πράγματα, εκεί κάτω στον Άδη και το ρωτάει στην Αριάδνη. «Ως αντικρύστηκαν οι δυο τους, αρπάχτηκαν μανιασμένοι, φυσομανούσαν, δαγκάνουνταν και μούγκριζαν και μια στιγμή ξεχώρισα, στη λάμψη που ρίχναν τ' ασπράδια των ματιών τους, πως είχαν πεταχτεί μεγάλα στρουφηχτά κέρατα Κι από το ξανθό κεφάλι του Θησέα! Μα εκεί που πάλευαν και μούγκριζαν, άξαφνα άκουσα βαθύ στεναγμό, τρυφερό πολύ, όλο συμπόνια. Γκαρδιώθηκα, πήρα τη φλογέρα κι άρχισα να παίζω το μαγικό σκοπό που γαληνεύει τους ταύρους. Κι αγάλια αγάλια το πάλεμα γλύκαινε, στέναζαν γλυκά οι δύο, και μια στιγμή μου φάνηκε πως άρχισαν να κλαίνε ... Κείτουνταν τώρα κι οι δυο, ο ένας πλάι στον άλλο και χαδεύουνταν, μιλούσαν σιγά και γελούσαν κι έκλαιγαν – Δεν έβλεπα πια στο σκοτάδι κέρατα και στόματα ταυρίσια· δύο φωτερά πρόσωπα ανθρώπου φεγγοβολούσαν χαρούμενα μέσα στην άγρια σπηλιά. Κι από την πολλή χαρά, θαρρώ, δεν ήξεραν τι λέγαν ... Μουρμούριζαν, γουργούριζαν και παραμιλούσαν ...» (σσ. 357-358).

Η σιωπή υπήρξε η κορύφωση της πάλης, εκείνη η σιωπή που αντίθετα ο Μίνωας δεν είχε καταφέρει, στη δική του δοκιμασία, να τη φτάσει, επειδή βιαζόταν («βιάστηκα ν' ανέβω στο φως να κυριέψω τον κόσμο»). «Πολλά – ξεκαθαρίζει ο Θησέας – είπαμε τότε κι οι δυο μας, εκείνος κι εγώ, πολλά αποφασίσαμε, σιωπώντας. Και τώρα ανέβηκα στη γης να τα τελέψω» (σ. 359). Ο Μίνωας συνειδητοποιεί ότι έχει ξεπεραστεί: «Πέρα-

σες και τις τρεις πόρτες του Μυστηρίου – το αίμα, τα δάκρυα και τη σιωπή. Οσμίζουμαι απάνω σου τις τρεις μεγάλες αναπνοές – Του Ταύρου, του Μινώταυρου, του Θεού. Σηκώνω ήσυχα, χωρίς χαρά και θλίψη, πέρα από την απελπισιά και την ελπίδα, το χέρι: Καλώς όρισε, βασιλόπουλο της Κρήτης!» (σ. 360).

Τώρα είναι σειρά της Αριάδνης να αγωνιστεί για να ξαναβρεί τη σχέση με τον πατέρα της και προσπαθεί να τον κρατήσει, ενώ αυτός ετοιμάζεται να βγει από τη σκηνή, και επικαλείται και αυτή την ευλογία του. Ίδού, οι τελευταίες ομολογίες του γέροντα: «Αριάδνη, αρσενικό παιδί φοβήθηκε να μου χαρίσει η Μοίρα, πεισμάτωσα κι εγώ κι είπα: Θ' αντισταθώ στη Μοίρα, αυτό 'ναι το χρέος του αληθινού ανθρώπου! Και σε πήρα, πρωτογέννητη, σε αμόλησα στον ήλιο, στη θάλασσα, στους ανθρώπους, να ψηθείς, να μεστώσεις, να νικήσεις τη θείκιά κατάρα που γεννήθηκαν γυναίκα, Και ν' ανέβεις στον θεοφρούρητο θρόνο, σα γιος μου. Σ' έμαθα να παλεύεις ταύρους κι ανθρώπους, να κυβερνάς καράβια, να χυμάς στον πόλεμο και να μη φοβάσαι το αίμα· και σου μπιστεύουμουν σιγά σιγά, όσο μεγάλωνες, πολλά μυστικά του θεού μας, Αριάδνη. Όλοι μου οι αγώνες πήγαν χαμένοι, η Μοίρα νίκησε. Ναι, το 'ξερα, αυτή πάντα νικάει, όμως είχα τα θάρρη μου στην αλαφρόμυαλη μικρότερη αδερφή της, Την Τύχη. Ξέχασα πως κι αυτή αγαπάει τους νέους, περγελάει και σιχαίνεται και προδίνει τους γέροντες, και μας κουβάλησε εδώ ένα βάρβαρο ξανθό βασιλόπουλο, κι ό,τι μυστικά σου 'χα εμπιστευτεί τα πρόδωκε στον όμορφο ξενομπάτη. [...] δεν ξαφνιάζουμαι μηδέ παραπονιέμαι· αυτός είναι ο νόμος· γυναίκας είσαι, έκαμες το χρέος σου. Απάνω από τη γυναίκα, ο άντρας· απάνω από τον άντρα, ο θεός. Χρέος έχει καθένας να υπακούει και να παραδίνει τα πάντα στον αρχηγό του· έτσι μονάχα ο ακατάστατος συρφετός των ανθρώπων απάνω στη φλούδα της γης Οργανώνεται και γίνεται στρατός» (σσ. 362-363).

Αλλά η σκέψη του γέροντα βασιλιά στρέφεται ολοκληρωτικά στην κατάληξη της πάλης και ρωτάει ξανά την κόρη του αν οι δύο, Θησέας και Μινώταυρος, έμειναν αγκαλιασμένοι για πολλή ώρα. «Όχι, μιαν αστραπή·» – απαντάει αυτή – «μια μεγάλη ακίνητη αστραπή θύμωσα, ζύγωσα, άπλωσα το χέρι να ξεχωρίσω ποιός είναι ο Θησέας, να τον πάρω να φύγουμε – αν τον άφηνα, δεν θα γύριζε πια στους ανθρώπους. Μα ολομειμιάς ένα γαλανό ήμερο ακρογάλι απλώθηκε μπροστά μου, έπαιζαν τα κύματα στον ήλιο, γελούσαν, τραγουδούσαν τα χοχλάδια, και δυο νέοι γυμνοί, ασάλευτοι, σα να 'χαν κολυμπήσει κι είχαν βγει τώρα από τη θάλασσα, Δύο νέοι στέκουνταν κι είχαν απλώσει σταυρωτά τα μπράτσα ο ένας στον ώμο του άλλου και κοίταζαν τη θάλασσα και δε μιλούσαν. Τους έζωνε βαθιά, αθάνατη σιωπή. Δεν ήξερα ποιος απ' τους δυο ήταν το

αρχοντόπουλο της Αθήνας –κι οι δυο νέοι, κι οι δύο ξανθοί, αφηλόκορμοι, ηλιοκαμένοι. Κι οι δυο θεοί; Κι οι δύο ανθρώποι; Δεν μπορούσα να ξεχωρίσω. “Θησέα!” φώναξα, “Θησέα!”, να δω ποιος από τους δύο θα γύριζε το κεφάλι. Μα ως τάραξα την άγια σιωπή, κουνήθηκε σαν πάχνη, ανασηκώθηκε στον αγέρα το ακρογιάλι και το ρούφηξε ο ήλιος· κι ένιωσα το χέρι μου, μέσα στην άγρια φούχτα του Θησέα, να τρέμει. “Πάμε” μου ’πε σιγά στο αυτί: “πάμε, όλα τέλειωσαν.” Όλα τέλειωσαν, πατέρα!» (σσ. 363-364).

Στην Αριάδνη, που λέει πια ότι είναι κουρασμένη, ο γέροντας συνεχίζει να της θυμίζει τη γυναικεία φύση της που πρέπει να υποκύπτει: «Δεν κουράστηκες, θυγατέρα, μα ένιωσες, εκεί που σε κρατούσε από το χέρι, πως είσαι γυναίκα. Ένωσες πως είσαι γυναίκα, και πια χάθηκες» (σ. 365). Αυτή θα ήθελε μάλιστα να διατάξει ο πατέρας της τον νέο να την πάρει μαζί του και δεν καταλαβαίνει ότι ο γέρο βασιλιάς δεν έχει πια καμιά εξουσία επάνω του. Πρέπει να το πάρει απόφαση: «Γι’ αυτό, θυγατέρα, γι’ αυτό δεν υπάρχει σωτηρία! Βασιλόπουλο της Κρήτης, δεν σου κρατώ καμιάν κάκητα, σε κοιτάζω από αφηλά και χαμογελώ με συμπόνια και συγκατάβαση, γιατί Πίσω από τους ώμους σου βλέπω εγώ τον άλλο Θησέα που θα ’ρθει, σίγουρα, μια μέρα να σε γκρεμίσει από τον θρόνο, ω καινούριε Μίνωα! Και πίσω κι από τον άλλο Θησέα βλέπω, σίγουρα, έναν άλλον, κι ύστερα κι άλλον ... κι άλλον... κι άλλον, ως τον στερνό, τελειωτικό Θησέα!» (σσ. 365-366).

Ο Θησέας δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τέτοιου είδους παρατηρήσεις και σκέφτεται μόνον τη σωστή στιγμή για να φύγει. Αλλά ο Μίνωας του θυμίζει ότι δεν μπορεί να εγκαταλείψει με ελαφρά την καρδιά, αφήνοντας την Κρήτη στο χάος: «Τώρα που δεν θ’ ακούει πια ο λαός τον θεό να μουγκρίζει κάτω από τη γη, θα ξαδιαντραπεί και θα σηκώσει κεφάλι. Εγώ δεν έχω ανάγκη από θεό να μουγκρίζει· μουγκρίζω εγώ· μα ο λαός, αν του λείψει ο τρόμος, ξεχαρβαλώνεται, ξεκαπιστρώνεται, πετάει κατά γκρεμού τον καβαλάρη Και γκρεμίζεται κι αυτός στο χάος! Βάρβαρο βασιλόπουλο, έλα, έφτασε η ώρα, με τον καινούριο θεό σου να βάλεις τάξη στο χάος» (σ. 368). Ο Θησέας υπόσχεται ότι θα γυρίσει και ο Μίνωας τον παρακαλεί να πάρει μαζί του την Αριάδνη: «Άπλωσε, ω Νικητή, το χέρι σου, παρ’ τη· είναι δικιά σου. Ας γίνει με τον γάμο σας η Ανάγκη ελεύτερη βούληση του νικημένου ανθρώπου. Ας γλιστρήξει, με αξιοπρέπεια, αναπαμένα, η βασιλεία μου στον πάτο της θάλασσας» (σσ. 369-370). Ο Θησέας πάντως δεν ακούει από αυτό το αυτί: «Ό,τι καλό είχες μου το ’δωκες, ό,τι καλό είχα, το πήρες. Έχε γεια!» (σ. 371).

Η νέα, εξοργισμένη θα ήθελε και από τον πατέρα της την τελευταία,

τρομερή, πράξη εξουσίας. Να πεθάνει ο ανεμοδούρας! Αλλά στη συνέχεια ικετεύει τον νέο να της δώσει έναν γιο: «Πάρε με! Όχι, δεν ζητώ από σένα την καλοπέραση, μήτε τις ηρωικές περιπέτειες, μήτε και τον έρωτα· το φωνάζω δυνατά, για να το ακούσεις· ζητώ από σένα ένα γιο, τον γιο μου! Μονάχα μαζί σου – το νιώθω αγιάτρευτα, γι' αυτό φωνάζω σα να μην ήταν άλλος άντρας στον κόσμο – μονάχα μαζί σου μπορώ να γεννήσω τον γιο που θέλω· όπως τον θέλω, αυτόν που θέλω! ...» (σσ. 372-373).

Ο Θησέας, για να ελιχθεί, αποδίδει την άρνησή του στη θέληση του Θεού του. Και η Αριάδνη επιθυμεί και πάλι τον θάνατό του, προσπαθώντας να πείσει τον πατέρα της. Και αυτός, με την καρδιά του να σπαράζει: «Σωτηρία δεν υπάρχει, θυγατέρα, μα σε λυπάμαι· ας παλέψουμε το λοιπόν! Ας επιχειρήσουμε να βασιτάξει ακόμα λίγο το παιχνιδάκι μας – το βασιλείο της Κρήτης. Ας τα βάλουμε με τη Μοίρα!» (σσ. 376-377). Και ακριβώς τη στιγμή που ο γέροντας αρπάζει τη σάλπιγγα για να καλέσει τους φρουρούς καταρρέει με τον θόρυβο βροντής η πόρτα του λαβυρίνθου και στο κατώφλι εμφανίζεται ο απολυτρωμένος Μινώταυρος-Κούρος.

Η Αριάδνη είναι σαν χαμένη («Θάμπωσαν τα μάτια μου από το πολύ φως, πατέρα. Ποιος είναι ο αρχέφηβος ετούτος που ορθώθηκε στη σκοτεινή μπασιά του Λαβύρινθου; Ακίνητος, ολόφωτος, ολόγυμνος, ίδιος απαράλλαχτος ο Θησέας· μα πιο αψηλός, πιο γαληνός, πιο ωραίος. Πατέρα, ποιος είναι; Τον γνωρίζεις;» (σ. 377). Αλλά ο γέροντας τα καταλαβαίνει όλα: είναι αυτός, ο απολυτρωμένος, ο σωσμένος από την κεφαλή μέχρι τα πόδια, και φέρει στο χέρι του τη μάσκα του ταύρου. Πρέπει τώρα πια να κάνει στην άκρη και να του αφήσει τον χώρο, όχι χωρίς να αποχαιρετήσει τη θυγατέρα του! «Αριάδνη αγαπημένη, έχε γεια· τέλειψε εμένα το χρέος μου, κατεβαίνω στον άδη» (σ. 379). Ο Θησέας σηκώνει το χέρι, γνέφει στον Κούρο και του λέει απλά, ενώ πέφτει η αυλαία: «Σύντροφε, πάμε!» (σ. 379).

Δεν πρόκειται εδώ για μια λογοτεχνική αξιολόγηση του δράματος. Αρκεί να υπογραμμίσουμε την αντίθεση ανάμεσα στον «βάρβαρο» Κούρο και τους εκλεπτυσμένους Κρητικούς, ανάμεσα στον γέρο Μίνωα και τον νεαρό Θησέα, την αμφισημία της μορφής της Αριάδνης (πρώτα όργανο στα χέρια του πατέρα της, έπειτα αποπλανημένη και εγκαταλελειμμένη, χωρίς ούτε καν τη σαγήνη του ταξιδιού),²¹ την εκπληκτική μεταμόρφωση του Μινώταυρου, έκφραση της πάντα αναμενόμενης κάθαρσης (κάθαρση που την είχαν αρνηθεί στον γέροντα θαλασσοκράτορα και παραχωρήθηκε μόνο στο νεαρό χωριατόπουλο).

21. Σχετικά με τον μύθο της Αριάδνης γενικά, από τον Όμηρο μέχρι τον Κάτουλλο, τον Borges και την M. Yourcenar, βλ. τώρα G. Ieranò, *Il mito di Arianna*, Ρώμη 2007.

Η κυρίαρχη εντύπωση είναι εκείνη μιας ψυχαναλυτικής πορείας ατομικής λύτρωσης. Ο Μινώταυρος εμφανίζεται ως μορφή εναλλακτική, αλλά το ίδιο σωτήρια, του Βούδα, του τόσο αγαπητού στη σκέψη του Καζαντζάκη. Ο Μίνωας ήξερε τα πάντα από την αρχή και περιέμενε τον διάδοχό του, αν και είχε προσπαθήσει να αντισταθεί στη Μοίρα διαμέσου των ικανοτήτων αποπλάνησης της Αριάδνης. Ο Θησέας, παλεύοντας με το Τέρας, καταλήγει να το αγκαλιάσει. Οι δύο γίνονται ένα, δύο κούροι, εξίσου ξανθοί, που χαϊδεύονται και αλληλοκατανοούνται σιωπηρά. Και η Αριάδνη, δύσπιστη, σπάει εκείνη τη σιωπή, καλώντας τον αγαπημένο της με τρόπο που, με ένα νεύμα απάντησης, να μπορέσει να τον αναγνωρίσει ξανά. Έπειτα, τρελή από έρωτα και οργισμένη για την εγκατάλειψη, θέλει να σκοτώσει ο πατέρας της τον αγάριστο, τον οποίο έχει μόλις αποκαλέσει «γιο» του. Θύμα αυτή, κατά βάθος, της θείκιάς κατάρας που γεννήθηκε γυναίκα: αντιπροσωπεύει παραδόξως την ήττα του έρωτα. Στο τέλος της τραγωδίας ο Μινώταυρος λυτρωμένος αναδύεται από την άβυσσο του Λαβυρίνθου, αφού η θύρα του έχει πια καταρρεύσει. Ιδού, ο αρχέφηβος, ψηλότερος, λαμπρότερος, ωραιότερος από τον Θησέα. Κρατάει στο χέρι τη μάσκα του ταύρου, αλλά έπειτα την πετάει με περιφρόνηση. Το Πεπρωμένο εκπληρώθηκε. Η εσώτερη πορεία έφτασε στο τέλος της. Μια νέα πραγματικότητα περιμένει τον Θησέα – Καζαντζάκη – αναγνώστη: «Σύντροφε, πάμε!».

Η τριπλή φύση (ταύρος / άνδρας / κούρος) του Μινώταυρου είναι, ξεκάθαρα, ένα ετερόκλιτο ψυχαναλυτικό σύνολο. Η πάλη με το τέρας δεν μπορεί να μην ανακαλέσει την πορεία κατασκευής μιας ώριμης ταυτότητας, η οποία πρέπει να συμπεριλάβει βαθιά τις ρίζες, προσωπικές και ομαδικές. Ιδού, λοιπόν η επιλογή του Λαβυρίνθου, ως επίκληση των απαρχών και της ιστορίας του εκπολιτισμού και του ατόμου Καζαντζάκη – Θησέα.²² Το ζων στοιχείο είναι το *Eὔ*, το βασίλειο του ασυνείδητου και των παλμών, η ενέργεια της *libido* που απαιτεί άμεση

22. Ότι η αναφορά στον μινωικό κόσμο και τα θέματα που προτείνονται στην τραγωδία αυτή ήταν σημαντικά για τον Καζαντζάκη αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι σχεδίαζε να γράψει «ένα νέο έργο – στη σειρά του Κούρου –» (επιστολή στην Ε. Σαμίου, Σεπτέμβριος 1949: Καζαντζάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 563), χωρίς να αναφέρει τον τίτλο. Το ίδιο σχέδιο επανέρχεται, λίγους μήνες αργότερα, σε επιστολή στον Μ. Δημάκη: «λέω να γράψω και μια τραγωδία, σε λίγες μέρες, σαν τον “Κούρο”» (Καζαντζάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 570).

Μια αναφορά στη μορφή του Θησέα, στο πλαίσιο των φιλοσοφικο-θεατρικών ηρώων του Καζαντζάκη υπάρχει στο Μ. Ι. Μαραθεύτης, «Οι θεατρικοί ήρωες του Νίκου Καζαντζάκη από τη σκοπιά των διαπροσωπικών σχέσεων», *Θεώρηση* 1983, ό.π. (σημ. 3), σσ. 67-77 (ειδικότερα, σ. 67, 69 και 77).

Για τις δυνατές ψυχαναλυτικές ερμηνείες του έργου Κούρος συζήτησα με την κόρη μου Elena που με βοήθησε πολύ.

ικανοποίηση. Ο άνθρωπος αντιπροσωπεύει το Εγώ, αυτό που αποτελεί την ατομικότητα, την ικανότητα εγκλιματισμού στην πραγματικότητα, στην καθημερινότητα. Η ηρωικο-θεϊκή σφαίρα θα μπορούσε, αντίθετα, να επισκιάζει το Υπερεγώ, το σύνολο των ηθικών, οικογενειακών, κοινωνικών και πολιτισμικών υπαγορεύσεων που αποκτώνται κατά την παιδική ηλικία, σύμφωνα με τις οποίες γίνεται η κρίση και η λογοκρισία.

Αλλά στον Κούρο υπάρχει χώρος και για τη μετα-φροϋδική ψυχανάλυση, όπως εκείνη του Εαυτού και των αντικειμενικών σχέσεων, για την οποία υπάρχει ένα ιδεατό Εγώ ή καλύτερα το ιδανικό του Εγώ. Θα επρόκειτο για τον ναρκισσιστικό ορίζοντα του υποκειμένου, με ιδανικά δύναμης, τελειότητας και ισχύος. Θα ήταν, με άλλα λόγια, η έρευνα ενός προτύπου με το οποίο το υποκείμενο προσπαθεί να ταιριάσει. Ο θεός-σύντροφος του Θησέα, εκείνος ο πρωταρχικός, που του εμφανίστηκε στην πατρίδα του στην όχθη της θάλασσας, θα μπορούσε να είναι όντως «το ιδεατό Εγώ».

Ο Θησέας, στο τέλος της καθόδου του στα τάρταρα του ασυνείδητου, όπου λογαριάστηκε με το ίδιο το τέρας μέσα του, είναι έτοιμος το αναλάβει (το τέρας), καθαρό και μεταμορφωμένο και να προχωρήσει προς ένα φωτεινό Πεπρωμένο. Η ακεραιότητα της ψυχής, η δύναμη του νου, η κυριαρχία επάνω στα πάθη τελικά πραγματώθηκαν.

Στη σφαίρα του Εγώ και της καθημερινότητας μπορεί εύκολα να αναχθεί η μορφή του Καπετάνιου του πλοίου (ο οποίος έχει το καθήκον να οδηγήσει τους νέους που είχαν έλθει από την Αθήνα για να γίνουν τροφή για το τέρας), ο «λαγωνιάρης» του Θησέα, όπως αυτο-καθορίζεται. Αρπάζοντας στον αέρα τις ευκαιρίες αντιπροσωπεύει τον κοινό νου, την κουτοπονηριά, την τέχνη της ζωής και της επιβίωσης. Ο Καπετάνιος υπερασπίζεται τα δικαιώματα του Έρωτα, ο οποίος ομολογεί ότι τον γνώρισε με την απεσταλμένη της Αριάδνης. Αλλά είναι επίσης αυτός που προσπαθεί να διατηρήσει σε κατάσταση ύπνωσης τα νεαρά κορίτσια τα οποία θα θυσιαστούν και τα οποία δεν βλέπουν την ώρα να αγκαλιάσουν και να φιλήσουν το τέρας. Αποτελεσματικός τρόπος να αντιμετωπίσουν το Πεπρωμένο, δίνει αυτός να καταλάβουμε, είναι ακριβώς να παραμείνουν στο όνειρο.

Η Αριάδνη, η οποία, σύμφωνα με την ομολογία του Καζαντζάκη στην αλληλογραφία του, θα αντιπροσώπευε την πραγματική μετενσάρκωση αυτού του Έρωτα, αναγκάζει τον Θησέα σε μια πρώτη ενδοσκόπηση, αν και αυτό το κλειδί ανάγνωσης αποδεικνύεται, για τον αποδέκτη, απολύτως άγονο. Ο άγριος ήρωας, πράγματι, τείνει ενστικτωδώς προς τον αριστοτελικό νου, τον καθαρό νου. Και ο έρωτας είναι από μόνος του μια μεγάλη αντίφαση: η Αριάδνη, προτού χάσει το μυαλό της για τον Θησέα

και ταπεινωθεί σε σημείο να ικετεύει για μια ερωτική φυγή, του κολακεύει τη ματαιοδοξία, μονάχα για να σώσει από το Πεπρωμένο του τον αδελφό της-τέρας. Και τον κολακεύει με την εξουσία: όλοι γνωρίζουμε ότι η εξουσία είναι μεγάλο αφροδισιακό. Ο Θησέας υποκύπτει κατά κάποιον τρόπο. Αλλά προσπαθεί να την κάνει να συμμετάσχει στο σχέδιό του (αποκαλώντας την μάλιστα «συναθλητίνα»), προσπαθεί να την πείσει να δεχτεί τις απαιτήσεις του, θέλει με λίγα λόγια να την «εκλογικεύσει» και να τη φέρει στη σφαίρα του νου.

Ακόμη πιο πολυεδρική προκύπτει, σε αυτή την ψυχαναλυτική προσοπτική, η μορφή του γέροντα Μίνωα. Θα μπορούσε να είναι ένα είδος ευγενούς Υπερεγώ, ανάμεσα στη λογική και το ασυνείδητο. Δεν κατάφερε να καταβάλει τον Ταύρο (όπως θα κάνει ο Θησέας) αλλά παραμένει πάντα ο άρχοντας του μυαλού, ο άνθρωπος των κανόνων και των νόμων, ο γέρος που πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του στον νέο, ο θάνατος για μια ζωή που ανανεώνεται. Είναι ο μισογύνης θεωρούμενος πατέρας ενός γιου που του αρνήθηκαν οι θεοί, πολύ διαφορετικού από το τέρας που συνέλαβε η γυναίκα του με τον ταύρο του Ποσειδώνα. Τέρας που υπήρχε ήδη στη μινωική συλλογική μνήμη του 17ου-15ου αι. π.Χ., όπως αποδεικνύουν τα διάφορα προϊόντα γλυπτικής που αναφέρονται σε αυτό το θέμα.²³

Σίγουρα είναι σημαντικό ότι ακριβώς ο μινωικός κόσμος αποτελεί, για τον «Κρητικό» Καζαντζάκη, το πλαίσιο (ή ίσως και το όριο;) της προσωπικής του πορείας και της υπαρξής του.

Αλλά πέρα από την ψυχαναλυτική άποψη, σίγουρο κλειδί πρωταρχικής ανάγνωσης του έργου, ο ιστορικός των ιδεών, ο κοινωνιολόγος, ο ανθρωπολόγος και ακόμη και ο αρχαιολόγος θα έβρισκαν στον Κούρο μια σειρά σημείων τα οποία συνδέονται με την προσωπική άποψη που προτείνει ο συγγραφέας για το γενέθλιό του νησί και για τον σημαντικότερο από τους πολιτισμούς που γνώρισε η Κρήτη. Αρκεί μόνον να θυμίσουμε τη χρησιμοποίηση, σε ποιητικό πλαίσιο, της αντίθεσης ανάμεσα στον μινωικό και τον μυκηναϊκό κόσμο (αντίθεση που δύσκολα καθορίζεται, αν ανατρέξουμε στις καταχρηστικά πολλές θεωρίες «ρήξης-συνέχειας»), απλοποιημένη, μέσω της πολύπλοκης λαμπρότητας του ανακτόρου της Κνωσού και της άγριας γύμνιας του αθηναϊκού βράχου της Ακρόπολης. Εδώ, πολυτελή αρχιτεκτονήματα, ευγλωττία και εκλεπτυσμένες συνήθειες, πολιτική οργάνωση, θρησκευτική και τελετουργική πολυπλοκότητα. Εκεί, γυναίκες χοντροκομμένες που βρωμάνε, βοσκοί,

23. Τελευταία, βλ. *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, III, 2 [Sammlung Giamalakis], Mainz am R. 2007, σ. 546, αρ. 363.

απλότητα ψυχής, αλλά και περηφάνεια και καμάρι. «Όλο φκιασίδα και στολίδια κι αρώματα, για να σκεπάσει τη βρώμα» ο μινωικός, σύμφωνα με τον Θησέα, πολιτισμός, τον οποίο όμως θα νικούσε η Ελλάδα «η λιανοκόκαλη», χάρη σε αυτόν: όχι με το να τον καταστρέφει, πάντως, αλλά με το να γίνει κληρονόμος του.

Αν θέλαμε να προχωρήσουμε πιο πέρα και να δούμε στους τέσσερις πρωταγωνιστές του δράματος μια αντίθεση συμπληρωματική και συμμετρική, θα έπρεπε να αποδώσουμε στον μινωικό πολιτισμό (διαμέσου του Μινώταυρου) όλες τις ανησυχητικές πλευρές του ασυνείδητου και στον ελληνο-μυκηναϊκό του Θησέα τα θετικά του νου, πέρα από εκείνα της δύναμης, στην προοπτική μιας αρετής, αποτελέσματος με τη σειρά της μιας ανόδου.²⁴

Η θέση αυτή, όσον αφορά στον ελληνικό πολιτισμό, αντιπροσωπεύει σίγουρα ένα σημείο άφιξης στη σκέψη του Καζαντζάκη. Πράγματι, αυτός είχε ήδη αντιμετωπίσει το 1925 το πρόβλημα της «χρησιμότητας» του παρελθόντος για τη σύγχρονη εποχή, γράφοντας στον Λευτέρη Αλεξίου, αδελφό της πρώτης συζύγου του Γαλάτειας και πατέρα του Στυλιανού Αλεξίου, ενός από τους Νέστορες της σύγχρονης μινωικής αρχαιολογίας.²⁵ Ο Καζαντζάκης παίρνει ξεκάθαρα αποστάσεις από το ελληνικό παρελθόν και νιώθει ότι πρέπει να βάλει τα θεμέλια του νέου πολιτισμού: «Όταν λοιπόν γοητευτούμε υπερβολικά από την ελ(ληνική) αρμονία, κιντυνεύουμε να παραμελ(ήσουμε) το α' βήμα της Δημιουργίας – το Χάος – και να τείνουμε πρόωρα προς το β' χρέος – την ισορροπία –, που σίγουρα δεν είναι η αποστολή της γενιάς μας».²⁶

Αλλά ας επιστρέψουμε στο θέμα του κρητικού χρώματος και ας το φιλτράρουμε διαμέσου των επίσης ψυχαναλυτικών υπαινιγμών του μυθιστορήματος *Ο Καπετάν Μιχάλης*, που ο συγγραφέας περατώνει το 1950, έργο στο οποίο ο Καζαντζάκης διηγείται, μεταξύ άλλων, τη ζωή του πατέρα του, γενναίου πολεμιστή για την ελευθερία του νησιού. Στην αναγγελία του θανάτου του τελευταίου, ο Καζαντζάκης φανερώνει στην

24. Αυτό το κλειδί αλληγορικής ανάγνωσης της «ιστορικής ροής του πολιτισμού», της διαλεκτικής γέρος-νέος, προτείνεται τώρα από τον G. Ierand, στη σύντομη αναφορά που κάνει στον Κούρο: «Το 1949 ο Καζαντζάκης γράφει έναν Θησέα ο οποίος στρέφεται περισσότερο προς την αλληγορία: ο Μίνωας εδώ είναι ο τελευταίος καρπός ενός πολιτισμού που δύνει. Ο Θησέας αντιπρόσωπος ενός νέου κόσμου στις απαρχές του» (Ierand, ό.π. (σημ. 21), σ. 197).

25. Βιβλιογραφία και σύντομη παρουσίαση του έργου του στο *Αριάδνη 5* [Αφιέρωμα στον Στ. Αλεξίου], Ρέθυμνο 1989, σσ. 5-14. Η επόμενη είναι υπό εκτύπωση με την επιμέλεια της ελληνικής Εταιρείας Συγγραφέων. Βλ. επίσης Ε. Λαγουδάκη, «Για το έργο του Στυλιανού Αλεξίου», στο *Κρασανός Κύκλος*, ό.π., σσ. 97-103.

26. Καζαντζάκης 1983, ό.π. (σημ. 3), σ. 158.

Ε. Σαμίου, τον Ιανουάριο του 1933, μια ανομολόγητη αίσθηση απελευθέρωσης: «Ένας βραχνάς με πλάκωνε σε όλη μου τη ζωή, τώρα θ' αρχίξω ν' αναπνέω. [...] Μου φαίνεται πως είμαι ένα όρνιο τώρα, που του 'κοψαν τα σκοινιά. Τα λόγια αυτά είναι τρομερά και δεν τα λέω παρά σε Σας ...».²⁷

Ήταν μια προσπάθεια αποστασιοποίησης από το επαναστατικό πρότυπο που ενσάρκωνε ο πατέρας του ή μάλλον η αναγνώριση της ανεπάρκειας του γιου να φτάσει σε τόσο ψηλά επίπεδα πατριωτισμού; Η επεξεργασία του πένθους φαίνεται να ολοκληρώνεται πολύ αργότερα: μόνον το 1949 ο Καζαντζάκης θα ξαναπιάσει στα χέρια του τον *Καπετάν Μιχάλη* και θα καθοριστεί από αυτόν τον ίδιο, *sic et simpliciter*, μυθιστόρημα για την Κρήτη, βασισμένο σε πραγματικά γεγονότα, και κατά πρώτο λόγο στις εξεγέρσεις του 1889, που ο συγγραφέας τα διηγείται διαμέσου της μυθοποιημένης ζωής του πατέρα του και δικών του προσωπικών παιδικών αναμνήσεων²⁸. Στην επιστολή του στον Κπös (Δεκέμβριος 1949) που έχουμε ήδη αναφέρει, διαβάζουμε: «Το καινούριο ρομάντζο για την Κρήτη κάθε μέρα και προχωράει και γρήγορα θα 'ναι έτοιμο· προσπαθώ όσο μπορώ: ν' αναστήσω τον πατέρα μου· να ξεπληρώσω έτσι το χρέος μου: να γεννήσω αυτόν που με γέννησε ...».²⁹ Η σύνθετη σχέση με τον γονιό του (αλλά και με τα πρώτα χρόνια της παιδικής του ηλικίας) θα μπορούσε ίσως να χρησιμοποιείται ως μεταφορά της σχέσης με τη γενέθλια γη, και του αισθήματος μίσους-αγάπης προς αυτήν (και, ως εκ τούτου, προς ό,τι είχε γεννήσει το νησί, συμπεριλαμβανομένου του μινωικού πολιτισμού).

Όσον αφορά, τέλος, τις αναφορές στα μνημεία, απλές σκηνές ή τεχνουργήματα της μινωικής εποχής, είναι ίσως χρήσιμο να πούμε ότι συνδέονται όλα, στον Καζαντζάκη, με την πραγματικότητα της Κνωσού, άρα με τον πλησιέστερο στον Ηράκλειο χώρο. Και αξίζει να θυμίσουμε τη διασκεδαστική περιγραφή που μας δίνει του γέροντα αρχαιολόγου *Myres*, απασχολημένο να αποκωδικοποιήσει τη γραμμική Α³⁰. Περιέχεται σε μια επιστολή τον Ιούλιο του 1946, από την Οξφόρδη, στη φίλη του Τέα Ανεμογιάννη, στην οποία μιλάει με θαυμασμό για τις διάφορες έρευνες που γίνονταν στην Οξφόρδη: «... Πολύ ενδιαφέροντες είναι οι επιστήμονές τους, αρχαιολόγοι, γλωσσολόγοι, φυσικοί, μαθηματικοί. Στις

27. Καζαντζάκης 1983, ό.π. (σημ. 3), σσ. 324-325.

28. Ό.π., σ. 567 και 592.

29. Ό.π., σ. 565.

30. John Linton Myres (1869-1954). Σχετικά με αυτόν βλ. T. J. Dunbabin, *Sir John Myres 1869-1954*, Λονδίνο 1956, σσ. 1-20, και A. Brown, «I propose to begin at Gnosossos. John Myres's visit to Crete in 1893», *BSA* 81 (1986) 37-44.

ειδικότητες έχουν μεγάλη αξία· είδα τον γέρο *Myres*, μισερό, περπατάει σε δύο πατερίτσες, γέρος 80 χρονών, ο οποίος δεν μπορεί πια να μιλήσει καλά και μάχεται μέρα-νύχτα να διαβάσει τη μινωική γραφή. Μου 'δειξε τα χερόγραφα του. Τι τεράστια, τι δύσκολη, πολύπλοκη εργασία! Πώς μάζεψε όλα τ' αλφάβητα της εποχής, τι συνδυασμούς σοφίστηκε, τι ελπίδες ανακάλυψε κι όταν του ευχήθηκα ο Θεός να τον βοηθήσει να προφτάσει να βρει το κλειδί, χτύπησε την πατερίτσα του: «Δε θα πεθάνω· θα το βρω!».³¹

Όχι λιγότερο διασκεδαστική είναι η αναφορά στον Ι. Χατζηδάκη και στις πρώτες αρχαιολογικές συλλογές του ηρακλειώτικου Συλλόγου, που περιέχεται στον *Καπετάν Μιχάλη*.³² Ο γιατρός-αρχαιολόγος στο μυθιστόρημα ονομάζεται Χατζησάββας. Είναι μοσχοκούζουλος, με τη «λόξα να ανακατεύεται ανάμεσα στα χαλάσματα, να ξοδεύει από την τσέπη του για να πληρώσει τους εργάτες, μέχρι να καταλήξει με διαλυμένα ρούχα και στραβοπατημένα, ξεχαρβαλωμένα παπούτσια. Να ψάχνει τη μυθική «χρυσή γουρούνα με τα εννιά γουρουνόπουλα», να έχει καταντήσει να παραμιλάει στους δρόμους, με τον υπαρκτό κίνδυνο να αρχίσει να πετροβολάει τους διαβάτες».³³ Από τους τρεις δημογέροντες που πηγαίνουν να συναντήσουν τον μητροπολίτη του Ηρακλείου, για να αποφασίσουν με τι τρόπο θα μειώσουν στα μάτια του τούρκου κυβερνήτη τα κατορθώματα του Καπετάν Μιχάλη, για να εμποδίσουν τα τουρκικά αντίποινα, ο Χατζησάββας αντιπροσωπεύει τον πιο μετριοπαθή, τον *καλαμαρά*, που με την ευλογημένη μανία του για τους αρχαίους και τις αρχαιότητες καταφέρνει να κάνει τους άλλους δυο να χάσουν την υπομονή τους, αλλά που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως «πρεσβευτής» για να ζητήσουν βοήθεια από την Αθήνα. Ο Χατζησάββας εδώ και καιρό συγκεντρώνει, αρχικά σε μια μεγάλη αίθουσα και έπειτα και στον κήπο της εκκλησίας, τις μαρτυρίες του παρελθόντος του νησιού, που αναφέρονται κατά τρόπο παραδοξολογικό: «χέρια, πόδια, κεφάλια κομμένα και πλάκες με ακαταλαβίστικα γράμματα», προκαλώντας τη μουρμούρα των χριστιανών ανδρών, που έβλεπαν στους αναισχυντους και γυμνούς αρχαίους δαίμονες, αιτία σκανδάλου για συζύγους και θυγατέρες που θα πήγαιναν στη λειτουργία. Οι συνομιλητές του γιατρού, *in primis* ο Καπετάν Ελιάς, περιφρονούν φυσικά όλες αυτές τις παλιατζούρες και θέλουν να εμπιστευ-

31. Καζαντζάκης 1983, ό.π. (σημ. 3), σ. 528.

32. Ν. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης. Ελευθερία ή θάνατος*, Αθήνα 1953. Χρήσιμες παρατηρήσεις για τους ήρωες του διηγήματος, με αναφορά και στον αρχαιολόγο Χατζησάββα, βλ. Γ. Μανουσάκης, «Τα πρόσωπα του “Καπετάν Μιχάλη”». Μια καζαντζακική ανθρωπολογική κλίμακα», στο *Θεώρηση* 1983, ό.π. (σημ. 3), σσ. 118-153.

33. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*, ό.π. (σημ. 32), σ. 155.

θούν τις τύχες της γης τους μόνον στα όπλα. «Για όνομα του Θεού, όχι επανάσταση!» έκαμε ο Χατζησάββας «πολλή δουλειά έχουμε ακόμα στην Κρήτη, δοξασμένα τα χώματά της, και κρύβουν μεγάλους θησαυρούς, αγάλματα, επιγραφές, βασιλικά παλάτια – κι η επανάσταση πού να μας αφήσει να σκάψουμε! Πρέπει το λοιπόν ...» – «Άσε, σου λέω, τους αρχαίους», τον αποπήρε ο καπετάν Ελιάς: «δεν πάνε στον διάολο να μας αφήσουν ήσυχους!».³⁴

Σκέφτομαι, εξάλλου, στο ίδιο μυθιστόρημα, τη γνωστή συνομιλία ανάμεσα στον Χατζησάββα και τον μητροπολίτη του Ηρακλείου, που ήταν παλιότερα αρχιμανδρίτης στο Κίεβο, στον οποίο ο γιατρός δείχνει ένα πολύτιμο χρυσό δαχτυλίδι από τις συλλογές του, δαχτυλίδι που εύκολα μπορούμε να φανταστούμε αρκετά όμοιο με το *Minos ring*:³⁵ «Η σεβασμότητά σου περιμένει τη λευτεριά από το Μόσκοβο· ο λαός από το τουφέκι· κι εγώ από το δαχτυλίδι ετούτο που περγελάς, Δέσποτά μου...».³⁶ Η απελευθέρωση του νησιού, λοιπόν, περνούσε πρώτα απ' όλα (αφού εδώ ο γιατρός-αρχαιολόγος μπορεί να μιλάει άμεσα με το στόμα του Καζαντζάκη) από τον σεβασμό του απώτατου παρελθόντος του και από τη συνείδηση της πολιτισμικής του ταυτότητας.

Επιστρέφοντας στον *Κούρο* και στο περιεχόμενό του, πρέπει να παρατηρήσουμε, ακριβώς για να φωτίσουμε καλύτερα τη συμπεριφορά του συγγραφέα απέναντι στον μύθο, ότι ένα θέμα όπως αυτό του Μινώταυρου, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη προτίμηση του κρητικού Καζαντζάκη, είχε, την ίδια περίοδο, αξιόλογες αναφορές στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, στον οποίο ο Καζαντζάκης αισθανόταν ότι ανήκε δικαιωματικά. Πράγματι, ήδη οι Ελεύθεροι Τέκτονες του 18ου αιώνα είχαν θεωρήσει τον Λαβύρινθο ως ένα είδος «αίθουσας συλλογισμού». Όμως, μόνον με την επικράτηση της ψυχανάλυσης στις αρχές του 20ού αι., ο μύθος στο σύνολό του, και η μορφή του Μινώταυρου ειδικά, ξύπνησαν από το λήθαργο στον οποίο για αιώνες τους κρατούσε κρατούσε μακριά από τη σκέψη λογίων και καλλιτεχνών (αν εξαιρέσουμε την αλληγορική ανάγνωση του λαβυρίνθου κατά τον Μεσαίωνα, την ταύτιση του Θησέα με τον Χριστό ή εκείνη, την ακόμη πιο παράδοξη, της Αριάδνης με τους Εβραίους).³⁷ Ο Freud είχε τοποθετήσει τον μινωικό-μυκηναϊκό πολιτισμό στην προ-οιδιπόδεια φάση, με τη σκέψη ότι η αιτία της παρακμής της

34. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*, ό.π. (σημ. 32), σ. 158.

35. Βλ. τελευταία Ν. Δημοπούλου – Γ. Ρεθεμιωτάκης, *Το δαχτυλίδι του Μίνωα και τα μινωικά χρυσά δαχτυλίδια*, Αθήνα 2004.

36. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*, ό.π. (σημ. 32), σ. 265.

37. Προβ. Ierano, ό.π. (σημ. 21), σσ. 164-165.

μινωικής θηλυκής Μεγάλης Θεότητας και η αντικατάστασή της από τον Θεό-αρσενικό που συνδεόταν με τις ηφαιστειακές δραστηριότητες, είχε καθοριστεί από την έλλειψη προστασίας ακριβώς απέναντι σε εκείνον τον σεισμό που είχε τεκμηριώσει ο Α. Evans με τις ανασκαφές του στο ανάκτορο της Κνωσού. Ο πατέρας της ψυχανάλυσης ενδιαφέρθηκε πάντως περισσότερο για την κατοικία του Μινώταυρου παρά γι' αυτόν τον ίδιο: η κατοικία αυτή είναι συνώνυμη, για τον Freud, της πιο κρυφής και ασυνείδητης πλευράς μας, είναι η ερμηνεία του είναι «παιδικού» τύπου.³⁸

Η μορφή του τέρατος³⁹ παίρνει κάποια στοιχεία καινούρια μόνον με τον Κ. G. Jung και με τα αρχέτυπά του. Το Αρχέτυπο, όπως είναι γνωστό, υπαινίσσεται τις πρωταρχικές εικόνες του συλλογικού ασυνείδητου, οι οποίες μεταφέρονται σε όλους τους ανθρώπους κληρονομικά, προερχόμενες με τη σειρά τους από τις εμπειρίες και τις συγκινήσεις ολόκληρου του ανθρώπινου είδους. Ο Μινώταυρος, στην προοπτική αυτή θα αντιπροσώπευε το ασυνείδητο μέρος της ψυχής. Το αν είναι περισσότερο ή λιγότερο πρωτόγονη θα συνδέεται με το βάθος του στρώματος αυτού. Τα πολλαπλά ζώα σε ένα και μόνον τέρας θα έκανε ακόμη βαθύτερο το σύμβολο. Ο Μινώταυρος, επίσης, θα συμβόλιζε από τη μια τη μητρική εικόνα που καταβροχθίζει και από την άλλη την πορεία της ψυχής προς

38. «Στον θρύλο του λαβυρίνθου μπορεί κανείς να διακρίνει την αναπαράσταση μιας πρωκτικής γέννησης: οι δαιδαλώδεις διάδρομοι είναι το έντερο, ο μίτος της Αριάδνης ο ομφάλιος λώρος» (S. Freud, *Introduzione alla psicanalisi. Nuova serie di lezioni*, 1932, *Opere* τ. XI, Τορίνο 1989, σ. 140).

Σχετικά με τις διάφορες ερμηνείες και στην ίδια την πολυπλοκότητα του όρου λαβύρινθος βλ. P. Santarcangeli, *Storia di un mito e di un simbolo*, Μιλάνο 1984. Κλασική παραμένει η σύνθεση του K. Kerényi, *Nel labirinto*, Μόναχο - Βιέννη 1966, ιταλ. μετάφραση Τορίνο 1983. Βλ. επίσης H. Kern, *Labirinti*, Μιλάνο 1981. Πρόσφατη εξέταση του προβλήματος, όσον αφορά στην κλασική παράδοση (που συμπεριλαμβάνει μια ξεκάθαρη συνιστώσα μύησης) στον Ierandò, ό.π. (σημ. 21), σ. 24-31.

Η ευκαιρία για μια ακόμη επαφή με το μινωικό κόσμο ήλθε στον Freud από τη φημισμένη περίπτωση της Hilda Doolittle: βλ. τώρα C. Gere, «Cretan Psychoanalysis in Freudian Archaeology: H.D'S Minoan Analysis with Freud in 1933», στο *Archaeology and European Modernity*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 209-218.

39. Το τέρας (άνθρωπος-ταύρος στην περίπτωσή μας) έχει μια ιδεολογική και συμβολική «ιστορία» πολύ αρχαιότερη από τον μύθο του Μινώταυρου. Μια μορφή με κεφαλή βίσονα και ανθρώπινο σώμα (μάλλον γυναικείο) αναγνωρίστηκε ήδη σε μια βραχογραφία της παλαιολιθικής εποχής στο Σπήλαιο Chauvet στη Γαλλία, που χρονολογείται πριν από 30.000 χρόνια: πρβ. M. Mussi, «Le origini delle attività cognitive», στο *Storia della Scienza* [Encicl. Treccani], I, Ρώμη 2001, σ. 12, εικ. 10· ο ίδιος, «La "Venere di Macomer" e l'iconografia paleolitica», στο *Studi in onore di E. Contu*, Sassari 2003, σ. 35 και 40. Η επικρατούσα ερμηνεία συνδέει τα φαινόμενα αυτά της παλαιολιθικής τερατομορφίας σε δοξασίες σαμανικού τύπου που απαντούν στις κυνηγο-τροφοσυλλεκτικές ομάδες παρά στους γεωργούς και τους κτηνοτρόφους (πρβ. J. Clottes - D. Lewis-Williams, *Les Chamanes de la Préhistoire*, Παρίσι 1996).

την ισορροπία του Εγώ. Όλοι εμείς θα συνεισφέρουμε στο να δημιουργηθεί ο λαβύρινθος μας, για να κρύψουμε τις λανθάνουσες αγωνίες μας, του θανάτου *in primis*. Το παλιό μυθικό μοτίβο του περάσματος και της αναγέννησης του ήρωα (Θησέας-Κούρος, στην περίπτωσή μας) θα αντιστοιχούσε συμβολικά με τον χαμό και την εύρεση του Εγώ, χαρακτηριστικά κάθε αναπόφευκτης πορείας εξατομίκευσης. Το ενδιαφέρον του Καζαντζάκη για τη μορφή του μινωικού τέρατος και για τον θρύλο του, λοιπόν, είχαν συγκεκριμένες αναφορές στους συγχρόνους του: νεότερος κατά δέκα χρόνια από τον ψυχαναλυτή των αρχετύπων, ο Καζαντζάκης πέθανε το 1957, δηλαδή τέσσερα χρόνια πριν από αυτόν.

Ως απόδειξη του διάχυτου ενδιαφέροντος για τον μύθο αυτό κατά την περίοδο της δημιουργίας του Κούρου του Καζαντζάκη (και μόνον κατά την περίοδο αυτή!) αρκεί να θυμίσουμε δυο τρεις λογοτεχνικές προσωπικότητες, τα γόνιμα και διεισδυτικά μυαλά των οποίων εξασκήθηκαν επάνω στη μορφή του Μινώταυρου και στην κατοικία του, προτείνοντας στην κοινή προσέγγιση ψυχαναλυτικού τύπου διαφορετικές εμφάσεις.⁴⁰

40. Πρέπει πάντως να γίνει μνεία στη M. Yourcenar, η οποία άρχισε να ενδιαφέρεται για το θέμα μας ήδη από το 1932-1934 (με το λίγο, πολύ άγνωστο έργο *Ariane et l'aventurier*, που γεννήθηκε ως παιχνίδι ανάμεσα σε φίλους). Πριν από το τελικό έργο της πάνω στο ίδιο θέμα, το γνωστό *Qui n'a pas son Minotaure?*, που γράφτηκε το 1956-57 αλλά δημοσιεύτηκε το 1963, υπάρχει μια ενδιαμέση μορφή, αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, που αποδεικνύει το μεγάλο ενδιαφέρον της συγγραφέως για τον συγκεκριμένο μύθο. Σε αυτή την ενδιαμέση μορφή, η ανάμνηση των ναζιστικών στρατοπέδων εξόντωσης προσδίδει μια τραγική υφή στους νεαρούς που «είχαν εκτοπιστεί» από την Αθήνα για να θρέψουν το τέρας (βλ. Ierand, ό.π. (σημ. 21), σσ. 194-196).

Το *Qui n'a pas son Minotaure?* είναι ένα *divertissement* με τόνους ενίοτε σατιρικούς, επικεντρωμένο στο θέμα των σχέσεων ανάμεσα στην απάτη και το λάθος, ανάμεσα στο πεπρωμένο και τη σωτηρία. Ο Θησέας (και σαν κι αυτόν οποιοσδήποτε άλλος θνητός, χαμένος μέσα στις σπείρες των προσωπικών του αγωνιών) δεν γνωρίζει ότι, αντιτιθέμενος στον Μινώταυρο, μάχεται στην πραγματικότητα ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό. «Υπάρχει κάτι που θα προτιμούσα από το να σκοτώσω τον Μινώταυρο: να είμαι ο Μινώταυρος». Και ο θεός-τέρας προσθέτει, για να μην υπάρχουν παρεξηγήσεις: «Πρέπει να με πολεμήσουν πριν να με γνωρίσουν. Ο Θησέας είδε τον Θησέα. Δεν είναι πρώτη φορά που ο άνθρωπος με φτιάχνει κατ' εικόνα και ομοίωσή του». Αλλά και ο λαβύρινθος είναι ένα είδος εξαπάτησης: «Και είναι ενάντια σε αυτά τα τείχη από πεπιεσμένο χαρτί, ενάντια σε αυτούς τους τοίχους με τους παραμορφωτικούς καθρέπτες που πολέμησε ο Θησέας;». Ο ίδιος ο σκοτωμός του τέρατος θα αποδειχθεί άχρηστος: «Δυστυχώς, Μεγαλειότατε, είναι πια βέβαιο ότι η ηρωική επιχείρησή σας δεν καθάρισε τη γη από ένα από τα τέρατά της. Ένα από τους φίλους μου τα δελφίνια το συνάντησα εκεί κοντά, με τη μορφή θαλάσσιου φιδιού. Εσείς θα το συναντήσετε στον δρόμο σας ή σε εκείνη του γιου σας». Η: «Τί θα ήταν μια νίκη που δεν ανανεώνεται κάθε νύχτα, μια επιλογή που δεν ξαναγεννιέται κάθε πρωί;». Και η Αριάδνη, η Αριάδνη η «ανιαρή», νιώθει και αυτή πολύ κοντά στον Μινώταυρο: «Το ωραίο Τέρας; Εμείς έχουμε το ίδιο αίμα, εγώ και αυτό. Γεννήθηκε από την τρέλα της μάνας μου, από το καπρίτσιο μιας γυναίκας. Τα μάτια του είναι μεγάλα όπως τα δικά μου, πιο χρυσαφιά, πιο θλιμμένα: και η ράχη του δεν είναι λιγότερο λεία από την πλάτη μου». Και η νεαρή μιλάει με τη σειρά της για τον εφήμερο χαρακτήρα της πάλης: «Εσείς δεν σκοτώσατε τον

Στον Γάλλο André Gide οφείλουμε έναν πεζογραφικό Θησέα, που δημοσιεύθηκε μόλις τρία χρόνια πριν από τον Κούρο (το επόμενο έτος ο συγγραφέας πήρε το βραβείο Νομπέλ). Ο πρωταγωνιστής δεν είναι ήρωας ή Υπεράνθρωπος, αλλά ένας κανονικός άνθρωπος, αρκετά βάρβαρος, εξίσου κυνικός, ο οποίος αντιμετωπίζει τις τρομερές δοκιμασίες του μύθου με την αφροντισιά εκείνου που αποδέχεται τα κοινά βάσανα της ύπαρξης. Η κρητική επιχείρηση είναι μία από τις διάφορες επιχειρήσεις του Θησέα. Όχι μόνον η ερωτευμένη Αριάδνη, αλλά και ο Δαίδαλος (μάγος και αρχιτέκτονας) βοηθούν τον Θησέα στη δοκιμασία. Ο πραγματικός κίνδυνος πάντως δεν είναι ο Μινώταυρος, αλλά τα μαγικά και οι αναθυμιάσεις της λήθης οι οποίες αναδύονται από τις αίθουσες του λαβυρίνθου που είναι μπροστά από την αίθουσα του τέρατος. Ο Θησέας ξεπερνά εύκολα τη δοκιμασία αυτή και δεν κάνει πίσω ούτε μπροστά στην πιο επικίνδυνη και παράδοξη δυσκολία: την ανήκουστη ομορφιά του Μινώταυρου⁴¹, ξαπλωμένου μέσα στα λουλούδια. Κατόπιν η Αριάδνη θα εγκαταλειφθεί στη Νάξο (και θα παρουσιαστεί με αποχρώσεις υστερίας, διανοημένες από τον μισογυνισμό του Gide),⁴² θα αντικατασταθεί αμέσως από τη Φαίδρα, η οποία είχε, με τη σειρά της, απαχθεί, αλλά με δόλο. Στο αφήγημα υπάρχει μάλιστα θέση και για μια συνάντηση ανάμεσα στον Θησέα και τον Οιδίποδα, στον λοφίσκο του Κολωνού: «Αφήνω πίσω μου την πόλη της Αθήνας, δημιούργησα τη δικιά μου πόλη. Μετά από εμένα η σκέψη μου θα ζήσει εκεί αθάνατη. Συνεισέφερα για το καλό του μέλλοντος των ανθρώπων. Έζησα», λέει στο τέλος ο πρωταγωνιστής, σταλάζοντας αυτοβιογραφικό ναρκισσισμό: ναρκισσισμό ικανό να θριαμβεύει και μπροστά στον καθρέπτη του ωραιότατου Μινώταυρου. Ο Θησέας, πρέπει να το ξεκαθαρίσουμε, δεν είναι εδώ ο Gide, αλλά αυτό που ο συγγραφέας θα ήθελε να είναι. Ο Θησέας είναι σίγουρα μισογύνης μπροστά στη γυναικεία ζωτικότητα της Αριάδνης. Μπορεί μάλλον να

Μινώταυρο. Αν το είχατε κάνει, θα ήμουν εγώ εδώ να εύχομαι τον θάνατο της Φαίδρας, τον δικό σας ή τον δικό μου; Εμείς δεν αφήσαμε τον λαβύρινθο». Παραδομένη στο πεπρωμένο της και αντικαταστημένη από τη Φαίδρα, η Αριάδνη καταλήγει να συναντάει έναν ξένο με το όνομα Θεός-Βάχχος.

Κάθε άνθρωπος έχει τον Μινώταυρό του, λοιπόν, όπως προλέγει ο τίτλος: «Περμένουμε την άλλη σκληρή όχθη. Ο Μινώταυρος μας περιμένει εκεί από την απαρχή του χρόνου». «Στον καθένα ο Μινώταυρός του. Αυτή τη στιγμή εσείς κατευθύνετε χωρίς να το γνωρίζετε προς τον μεγαλύτερο κίνδυνο ...»: είναι το τέλος του έργου.

41. «Όπως συμβαίνει για τους Κενταύρους, μια κάποια αρμονία συνέδεε σε αυτόν τον άνθρωπο και το κτήνος. Ακόμη περισσότερο: ήταν νέος και η νιότη του προσέθετε κάποια χάρη στην ομορφιά του». Πρβ. Ierapò, ό.π. (σημ. 21), σ. 194.

42. «Αλλά όλα εκείνα που της έλεγα την έκαναν να εξοργιστεί ακόμη περισσότερο. Έτσι είναι οι γυναίκες, όταν κάποιος προσπαθεί να τις λογικέψει». Πρβ. Ierapò, ό.π. (σημ. 21), σ. 194.

εκφράζει εκείνη την αρχαϊκή ανδρογυνία, θέμα εξαιρετικά κυρίαρχο στη φαντασία του συγγραφέα. Ο Μινώταυρος θα ανακαλούσε, λοιπόν, την ίδια την ιδέα της ομοφυλοφιλίας.

Με παιδεία εξ ολοκλήρου ευρωπαϊκή, ο Αργεντινός Jorge Luis Borges μας άφησε ένα σύντομο διήγημα με τον τίτλο *La casa de Asterión* (άλλο όνομα που αποδίδουν οι αρχαίες πηγές στον Μινώταυρο), που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά σε περιοδικό το 1947 και συμπεριλήφθηκε αργότερα στη συλλογή *El Aleph* του 1949.⁴³ Το τέρας δεν νιώθει φυλακισμένο. Ο λαβύρινθος (μεταφορά της ζωής και της γραφής) δεν είναι καθόλου αφιλόξενη κατοικία και συνεχίζει να κατοικεί εκεί, γιατί, όταν είχε βγει έξω, είχε τρομάξει από τα πρόσωπα, άχρωμα και ωχρά, που είχαν παραταχθεί γύρω του: «Ο ήλιος είχε δύσει ήδη, αλλά το λυπητερό κλάμμα ενός παιδιού, οι χοντροκομμένες παρακλήσεις του κοπαδιού έλεγαν ότι με είχαν αναγνωρίσει. Ο κόσμος προσευχόταν, έφευγε, έπεφτε στα γόνατα. Μερικοί σκαρφάλωναν στον στυλοβάτη του ναού των Πελέκεων, άλλοι μάζευαν πέτρες. [...] Δεν γίνεται να μην με αναγνωρίσουν, αν και η σεμνότητά μου το θέλει. Η αλήθεια είναι ότι είμαι μοναδικός. Δεν με ενδιαφέρει αυτό που μπορεί να μεταφέρει ένας άνθρωπος σε άλλους ανθρώπους. Όπως ο φιλόσοφος, πιστεύω ότι τίποτα δεν μπορεί να ανακοινωθεί με την τέχνη της γραφής. [...] Μια γενναϊόδωρη ανυπομονησία δεν μου επέτρεψε να μάθω να διαβάζω. Μερικές φορές λυπάμαι γιατί οι νύχτες και οι μέρες δεν περνούν». Το τέρας φαντάζεται ότι ένας άλλος Αστερίων μπορεί να έλθει να το επισκεφτεί, ένας σύντροφος στον οποίο να δείξει το σπίτι, με τον οποίο να παίξει ή να γελάσει. Αλλά το σπίτι αυτό «είναι μεγάλο όσο ο κόσμος· ή μάλλον είναι ο κόσμος. [...] τα πάντα υπάρχουν πολλές φορές. Μόνον δύο πράγματα στον κόσμο φαίνεται να υπάρχουν μια μόνο φορά: ψηλά, ο περίπλοκος ήλιος, χαμηλά ο Αστερίων. Ίσως να δημιούργησα εγώ τα αστέρια και τον ήλιο και αυτό το τεράστιο σπίτι, αλλά δεν το θυμάμαι». Όλα αυτά είναι αρχέγονη αθωότητα γι' αυτόν τον Μινώταυρο-μάγο, ακόμη και η θυσία των θυμάτων, ο αριθμός και η συχνότητα των οποίων είναι πολύ διαφορετικοί από εκείνους του μύθου: «Κάθε εννέα χρόνια εισέρχονται στο σπίτι εννέα άνδρες, για να τους ελευθερώσω από κάθε κακό. Ακούω τα βήματά τους και τη φωνή τους στο βάθος των πέτρινων διαδρόμων και τρέχω χαρούμενος να τους συναντήσω. Η τελετή διαρκεί λίγα λεπτά. Πέφτουν ο ένας μετά τον άλλο, χωρίς να λερώσω τα χέρια μου με αίμα. Όπου έπεσαν, παραμένουν, και τα πτώματα βοηθούν να ξεχωρίζω έναν διάδρομο από τους άλλους. Δεν γνωρίζω ποιοι είναι, αλλά ξέρω ότι ένας

43. Προβ. Ierandò, ό.π. (σημ. 21), σ. 198.

από αυτούς προφήτευσε, τη στιγμή του θανάτου του, ότι μια μέρα θα έφτανε ο λυτρωτής μου. Από τότε δεν με θλίβει η μοναξιά, γιατί ξέρω ότι ο λυτρωτής μου ζει και μια μέρα θα αναδυθεί από τις σκόνες. [...] Πώς θα είναι ο λυτρωτής μου; Αναρωτιέμαι. Θα είναι ταύρος ή άνθρωπος; Θα είναι ίσως ταύρος με ανθρώπινο πρόσωπο; Ή θα είναι σαν εμένα;». Σε αυτόν τον λαβύρινθο, τον γεμάτο νεκρούς, σε αυτό το σπίτι το τόσο διαφορετικό από εκείνα των κοινών θνητών, σπίτι στο οποίο μπορεί κανείς άνετα να ζήσει χωρίς τα γράμματα και τη λογοτεχνία, αναπνέει κανείς, λοιπόν, στον αέρα μια μεσσιανική αναμονή, που προορίζεται όμως για την πιο σκοτεινή απογοήτευση. Δεν υπάρχει σωτηρία για το απόλεμο τέρας που περιμένει τον σωτήρα του: «Ο ήλιος του πρωινού έλαμψε επάνω στο μπρούτζινο σπαθί. Δεν υπήρχε πια ίχνος αίματος. “Θα το πίστευες, Αριάδνη;”» – λέει ο Θησέας. «Ο Μινώταυρος δεν αντιστάθηκε καν».⁴⁴

Λίγους μήνες μετά τον Borges, στα τέλη του 1947 (και πιθανώς επηρεασμένος από αυτόν), ο συμπατριώτης του Julio Cortázar εμπνεόταν με τη σειρά του από τον μινωικό θρύλο στο σύντομο δράμα *Los Reyes* (δηλαδή ο Μίνωας και ο Θησέας), σε μια προοπτική ακαθόριστα αιμομικτική, στην οποία η Αριάδνη υποστηρίζει φανερά το τέρας-αδελφό της, χρησιμοποιώντας, με τον μίτο, τον νεαρό ξένο. Ο Μινώταυρος, που προσφέρεται εκούσια στον Θησέα για να απελευθερωθεί, θα μπορούσε να γίνει ο εραστής της και να παραμείνει για πάντα όχι μόνον στην καρδιά της Αριάδνης (μπαίνοντας ανάμεσα σε αυτή και τον Θησέα), αλλά και στην καρδιά όλων των ανθρώπων.⁴⁵ Η ψυχαναλυτική ανάγνωση λαμβάνει, δηλαδή, μια προοπτική αναπόφευκτα παγκόσμια, που ξεπερνά κάθε ατομική πορεία. *Omnia vincit amor!*

Το περιεχόμενο της μυθολογικής διήγησης, που παραμένει το βασικό αρχέτυπο, προτείνει, τελικά, στις σύγχρονες του Καζαντζάκη περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, και σε συγγραφείς διαφόρων ιδιωμάτων, ένα διπλό επίπεδο θεώρησης: το επίπεδο του απλού κώδικα επικοινωνίας με τον αναγνώστη, βυθισμένου, σχεδόν ως πρόφαση, σε μια σύγχρονη πραγ-

44. Πρβ. Ierandò, ό.π. (σημ. 21), σ. 198.

45. «Έλα αδελφέ μου, έλα τελικά εραστή μου! Αναδύσου από τα βάθη που ποτέ δεν τόλμησα να μπω, βγες από την άβυσσο που νίκησε η αγάπη μου!». Και ο Μινώταυρος σφαγμένος-απελευθερωμένος, στρεφόμενος στον Θησέα: «Θα φτάσω στην Αριάδνη πριν από σένα. Θα βρίσκομαι ανάμεσα σε αυτήν και την επιθυμία σου. Ψηλός σαν κόκκινο φεγγάρι στην πλώρη του καραβιού σου. Θα σε επευφημούν οι άνθρωποι στο λιμάνι. Εγώ θα κατεβώ να κατοικήσω στα όνειρα της νύχτας τους, των γιων τους, του αναπόφευκτου χρόνου της γενιάς. Από εκεί θα χτυπήσω με τα κέρατα τον θρόνο σου, το φιδωτό σκήπτρο της ράτσας σου. [...] Από την τελική και πανταχού παρούσα ελευθερία μου, από τον τρομερό και μικρό λαβύρινθό μου σε κάθε ανθρώπινη καρδιά». Πρβ. Ierandò, ό.π. (σημ. 21), σσ. 197-198.

ματικότητα. Και το επίπεδο μιας ηθελημένης επέμβασης, μιας *variatio* σε σχέση με το περιεχόμενο του αρχαίου θρύλου: Με την επέμβαση αυτή οι διάφορες σημασίες καταλήγουν να χρωματιστούν με αυτοβιογραφικούς τόνους, αποδεικνύοντας το ευρύ φάσμα συμβολικών δυνατοτήτων του Μινώταυρου.

Η περίπτωση του Καζαντζάκη παρουσιάζει, πάντως, τη μεγαλύτερη πιστότητα σχετικά με τη συνολική δομή του μύθου και επίσης την πιο πιστή πορεία ατομικής αυτο-ανάλυσης. Είναι, εξάλλου, σημαντικό το γεγονός ότι η «ανάκτηση» του παρελθόντος πρέπει να γίνει, για τον άνδρα Καζαντζάκη, στο εσωτερικό του «δικού του» κρητικού πλαισίου. Η Αριάδνη είναι η μόνη χαμένη, αφού δεν μπορεί να αποδεχθεί ούτε την ήττα: ο Έρωτας, με λίγα λόγια, δεν μπορεί να είναι το ελατήριο της οδυσσειακής περιπλάνησης του συγγραφέα μας, παρ' όλη την ολοκληρωτική αφοσίωση της Πηνελόπης - Ελένης. Το τέρας που υπάρχει στον καθένα από μας, τον Μινώταυρο, μπορεί και πρέπει να τον δαμάσουμε. Ο χρόνος, για τον καθένα και για το ανθρώπινο είδος γενικά, είναι φτιαγμένος από ανταλλαγές ανάμεσα σε γέροντες και νέους, ανάμεσα στη σοφία και την τόλμη, ανάμεσα στον πολιτισμό και την αγριότητα, ανάμεσα στον Μίνωα και τον Θησέα, ανάμεσα στο Ηράκλειο-Κνωσό, όπου είχε γεννηθεί, και την Αθήνα-Ακρόπολη, στην οποία ο Καζαντζάκης είχε μάταια προσπαθήσει να βρει ανακούφιση στη δίψα του.

Ο ωραιότατος Μινώταυρος του Gide προτείνει, αντίθετα, στη διττή κτηνώδη φύση του, τη διαλεκτική της σεξουαλικής πολλαπλότητας, με έντονη φόρτιση ναρκισσιμού. Ο μελαγχολικός Μινώταυρος του Borges, ειλικρινά θλιμμένος για το ότι δεν ξέρει να διαβάσει, περιμένει με εμπιστοσύνη τον λυτρωτή του. Αρνείται μάλιστα να παλέψει μαζί του, καθιστώντας έτσι πλεοναστική τη μορφή του Θησέα. Ο λαβύρινθος γίνεται η αλληγορία του κόσμου, λογοτεχνική εξύψωση των σωτήριων μαϊάνδρων του νου, απέναντι στους οποίους το τέρας που κατοικεί εκεί καταλήγει να χάσει την καταστροφική ισχύ του: και για τον λόγο αυτό του ταιριάζει το λιγότερο γνωστό όνομα του Αστερίωνα, με το σώμα καλυμμένο με αστέρια.

Αλλά ας επιστρέψουμε στους Μινώιτες και στο πρόβλημα, που είναι παρόν, όπως ήδη είπαμε, στον Καζαντζάκη, της ταύτισής τους με τους Έλληνες (ή καλύτερα, της προσπάθειας των Ελλήνων να αφομοιώσουν τους πρώτους).⁴⁶ Το πρόβλημα αυτό ήταν ίσως υπαρκτό ήδη στις αρχαίες πόλεις και στη συλλογική μνήμη των κατοίκων τους, αν είναι αλήθεια ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν τοποθετήσει ακριβώς στην Κρήτη

46. Πρβ. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σσ. 193-194.

τη γέννηση και τον θάνατο της σημαντικότερης θεότητάς τους. Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. το χαρακτηριστικό της ταύτισης αυτής ήταν, όπως είναι γνωστό, εθνικό και πολιτικό: ένα είδος υποχρεωτικής πορείας, για τον κρητικό λαό κυρίως και μετά για τους λογοτέχνες του. Όσο ρίζωνε περισσότερο το πνεύμα και η ανάγκη του ελληνικού «έθνους», τόσο οι Μινωίτες «ήταν αναγκασμένοι» να γίνουν Έλληνες. Το να «νιώθει» κάποιος Κρητικός εξηγείται από τον Ι. Χατζηδάκη, τον γιατρό-αρχαιολόγο, πρώτο υπεύθυνο των αρχαιοτήτων του νησιού.⁴⁷ Όταν το ανάκτορο της Κνωσού ήταν ακόμη θαμμένο (αν και τέσσερις πίθοι που είχε ανακαλύψει ο Μ. Καλοκαιρινός το 1878 είχαν ήδη πάρει τον δρόμο προς την Ευρώπη),⁴⁸ ο Χατζηδάκης και οι λόγιοι του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου του Ηρακλείου έψαχναν για επιγραφικές μαρτυρίες που θα αποδείκνυαν την απώτατη ελληνικότητα του νησιού και το δικαίωμα να απελευθερωθεί από τον ζυγό της Υψηλής Πύλης. Ο κώδικας των νόμων της Γόρτυνας,⁴⁹ το 1885, είχε δώσει σάρκα και οστά στις επιθυμίες τους. Κατόπιν, η ανακάλυψη του μινωικού πολιτισμού πρέπει να βιώθηκε στο πλαίσιο εκείνης της ανακτηθείσης ελληνικότητας της οποίας αποτελούσε απλώς το αρχαιότερο κεφάλαιο. Οι Μινωίτες – σχεδόν αποκλειστικά εκείνοι της Κνωσού (κέντρο που του είχε τύχει η πλουσιότερη μυθολογία) – σαν να έδωσαν εκείνη την προστιθέμενη αξία που ανεδείκνυε τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά του νησιού.

Η σταθερή αναφορά στην Κνωσό δεν είναι αποκλειστικότητα του Καζαντζάκη. Για τους νεοέλληνες συγγραφείς (και όχι μόνον) μόλις και μετά βίας υπάρχει χώρος για τον δίσκο της Φαιστού και για τη δυνατότητά του να φορτιστεί με ανατρεπτικό εσωτερισμό (π.χ. τον Άρη Δικταίο⁵⁰), κάτι που επιτρέπει στον Beaton να ξαναθέσει το πραγματικό σημαντικό θέμα της σχέσης ανάμεσα στην ελληνικότητα και το μινωικό παρελθόν. Θυμίζοντας τα δύο ποιήματα «Κεφτιού» και «Ένας Μινωίτης (Διαβάζοντας τον πήλινο δίσκο της Φαιστού)»,⁵¹ ο σκοτσέζος ερευνητής

47. Σχετικά με αυτόν, V. La Rosa, «Σε ασπάζομαι αδελφικά. “Επιστολές” του Ι. Χατζηδάκη στον F. Halbherr», *Κρητική Εστία* 8 (2000-2001) 49-145 και 9 (2002-2003) 9-42.

48. Πρβ. Μ. Αποσκίτου, «Μίνως Καλοκαιρινός. Εκατό χρόνια από την πρώτη ανασκαφή της Κνωσού», *Κρητολογία* 8 (1979) 81-94· Κ. Κόπακα, «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, τ. Α1, σσ. 501-511.

49. Βλ. E. Greco – M. Lombardo (επιμ.), *La grande iscrizione di Gortina. Centoventi anni dopo la scoperta*, [Atti del Convegno, Atene - Haghioi Deka, 25-28 maggio 2004], Αθήνα 2005.

50. Ποιητή, μεταφραστή και δημοσιογράφο. Ψευδώνυμο του Ηρακλειώτη Κ. Κωνσταντουλάκη (1919-1983). Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 σύχναζε στο «λογοτεχνικό σαλόνι», στο «Γραφείο» του Λ. Αλεξίου. Παραπομπή στον Α. Δικταίο, *Τα ποιήματα 1934-1965*, Αθήνα 1974.

51. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σσ. 188-189 (πρβ. Δικταίος, ό.π. (σημ. 50), σσ. 301-304).

σημειώνει πως «paradoxically, it is Diktaios's very recognition that his Minoans are *not* Greek that forces him to foist his own "Greekness" upon them, in order for them to exist at all». ⁵² Πράγματι, στο σχόλιο του ίδιου του Α. Δικταίου, ⁵³ ο Δίσκος εξετάζεται με κριτήριο ένα ποιητικό κείμενο και η επανάληψη των στίχων έχει σκοπό να υποβάλει την ακολουθία και την επανάληψη των ιδεογραμμμάτων που παραμένουν και σήμερα μυστηριώδη. ⁵⁴ Η ιδέα για έναν τέτοιο τύπο ανάγνωσης θα του είχε υποβληθεί από ένα άλλο πολύ γνωστό κρητικό κείμενο, τον αρχαϊκό ελληνικό (έστω και σε μια μορφή ύστερη!) ύμνο στον Δία Δικταίο, από τον οποίο ίσως προέρχεται και το ψευδώνυμο του συγγραφέα. Ο Δίσκος θα διατηρούσε το κείμενο γι' αυτόν, τον ποιητή που είχε την τάση να βλέπει παντού ποίηση, «ενός μινωικού ποιήματος». Ένας πολιτισμός ζωντανός και ζωηρός όπως ο μινωικός, με τη βαθιά θρησκευτικότητά του και τη χαρά της ζωής, δεν μπορεί να «μη βρήκε έναν τρόπο να διασώση σε ανθεκτική ύλη τα στιχηρά του κατορθώματα».

Μια φωτογραφική ανάγνωση, λοιπόν, μιας όψης του Δίσκου, μία μέτρηση των ιερογλυφικών σημείων, μια προσπάθεια δημιουργίας ενός στίχου για καθένα από αυτά, μια ελπίδα να γραφτεί κάτι πραγματικά αρχαϊκό, όπως η σουμερική ιστορία «της Ινάννας και του Σουκαλλιτούντα». Αλλά ο ποιητής γνωρίζει ότι η προσπάθεια θα αποτύχει, γιατί η «ελληνικότητα» του και η ψυχολογία του καιρού του θα υπερισχύσουν τελικά: το μόνο που μπορεί να ευχηθεί είναι ο μνωίτης του να είναι μαζί του περισσότερο επιεικής από τους αρχαιολόγους. ⁵⁵

Η θέση του Δικταίου μπορεί να εξηγηθεί περισσότερο ίσως από ένα τρίτο ποίημα, με τον τίτλο «Φαιστός», του 1965, αφιερωμένο στον D. Levi (τον ανασκαφέα του χώρου), ο οποίος τον είχε ίσως συνοδέψει σε μια επίσκεψή του στα ερείπια. ⁵⁶ Ο πρωταγωνιστής του ποιήματος «Κεφτιού»

52. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σ. 189.

53. Δικταίος, ό.π. (σημ. 50), σσ. 324-325.

54. Όπως, παραδείγματος χάρη, «κ' ένα μικρό νησί η Φαιστός στον κάμπο».

55. «Τελικά μου έμεινε η ελληνικότητά μου κι ο σύγχρονος ψυχολογισμός (σύνδρομος του πολιτισμού μας, αλοίμονο!) τα οποία και φόρτωσα αναχρονιστικότερα στις πλάτες ενός γέρου μνωίτη, – κατά τον τρόπο που ο Cranach ζωγράφισε σα μεσαιωνικό ιππότη τον κακορρίζικο Πάρι ...» (σ. 325).

Ο καθ. Beaton αναρωτιόταν στο Συνέδριο της Βενετίας, γιατί μνωίτης και όχι μινωίτης. Πρόκειται, πράγματι, για μια μορφή της λέξης στην κρητική διάλεκτο, που παρουσιάζει ένα φωνολογικό φαινόμενο αρκετά κοινό σε διάφορα γλωσσολογικά πλαίσια (συμπεριλαμβανομένου του σικελικού): την κατάργηση δηλαδή του φωνήεντος όταν δεν τονίζεται. Ο καθ. Αλεξίου μου επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι ο όρος μνωίτας υπάρχει ήδη στα αρχαία ελληνικά με τη σημασία «a class of serfs or vassals in Crete» (πρβ. H. G. Liddell – R. Scott, *Greek-English Lexikon*, Οξφόρδη 1966).

56. Δικταίος, ό.π. (σημ. 50), σσ. 242-243 (τα οποία διάβασα χάρη στην ευγένεια του Στ.

«(“ο στερνός ήρωας της φυλής του”, “the single solitary young man”)⁵⁷ θυμίζει πολύ τον «έφηβο θεό» της «Φαιστού», αυτόν που πριν από τον ποιητή είχε δεχθεί, στους ίδιους τόπους, πανάρχαιους βασιλιάδες. Ενότητα χώρου και χρονική συνέχεια (διάσταση στην οποία ερείπια και φύση συγχέονται με θαυμαστό τρόπο), κάνουν τον Δικταίο να πει ότι «ιερά», «θέατρα», «αίθουσες», «λουτρά», «αποθήκες», «οχετοί» του ανακτόρου της Φαιστού είναι «όλα χτισμένα στα μέτρα μου, όλα ετοιμασμένα για τις μικρές μου ανάγκες, σαράντα αιώνες πρωτότερα». Πρόκειται, νομίζω, για τον ίδιο τύπο ταύτισης που απαντά στο «Ένας Μινωίτης (Διαβάζοντας τον πήλινο δίσκο της Φαιστού)», ταύτισης, πρέπει να αναφερθεί, καθαρά συγκινησιακής, χωρίς καμιά ιδεολογική προσκόλληση ή κριτική αναθεώρηση του μινωικού παρελθόντος, που εξυμνείται ως «δίχως αγλαίσμα όλεθρος», λύση για τα «σπασμένα νεύρα μας», για την «ακόρεστη περιέργεια». «Η Φαιστός δεν είναι μα το Λονδίνο, η Μόσχα, το Παρίσι, εγώ και τα είδωλά μου κ’ οι ιδέες μου κ’ οι προσπάθειές μου».

Συμπέρασμα: Ο μινωικός «σπόρος» δεν καρποφόρησε (ούτε χάθηκε) μόνο μέσα στις σελίδες της «λόγιας» λογοτεχνίας, δείγματα της οποίας είδαμε ως τώρα. Για να παραμείνουμε στο θέμα της σχέσης ανάμεσα στην ελληνικότητα και τον μινωικό κόσμο, σκέφτομαι όλους αυτούς τους ανώνυμους συνθέτες κρητικών μαντινάδων, (τύπου της λαϊκής λογοτεχνίας ιδιαίτερα ανεπτυγμένου κάποτε) και τα σημάδια του απώτατου παρελθόντος του νησιού που διακρίνονται πλουσιοπάροχα σε αυτούς τους στίχους. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ένας χωρικός της Μεσαράς φώναζε Ραδάμανθου το αθώο παιδί του.⁵⁸ Ενώ ένα από τα πιο αγαπημένα μου τραγούδια που ακούω τα βράδια μου στη Φαιστό λέει: «Κρήτη, πατρίς του Μίνωα, του Βενιζέλου μάνα».⁵⁹ Η συσχέτιση, στο όνομα της κοινής πατρίδας, του αρχαίου θαλασσοκράτορα και του νεότερου «εθνάρχη» μου φαίνεται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς και τα διαφορετικά επίπεδα γλώσσας για να δειχθεί η κοινή κρητική ρίζα: «πατρίς», για τον ένα, «μάνα» για τον άλλο. Ο Μίνωας, δηλαδή, μεγάλος νησιώτης, όπως οι Γιάννης Δασκαλογιάννης, Δ. Λόγιος, Μ. Κόρακας, Χ.–

Αλεξίου, που μου έδωσε αντίτυπό τους). Η επίσκεψη παρουσιάζεται, πράγματι, να έχει γίνει Δεκέμβριο!

57. Beaton, ό.π. (σημ. 1), σ. 189.

58. Ο νεαρός πατέρας αρχαιολόγος, ο οποίος ανέσκαπτε τότε το Ανάκτορο της Φαιστού του Ραδάμανθου, απάντησε στον αφελή χωρικό δίνοντας το ίδιο όνομα στο παπαγαλάκι που είχε αγοράσει από τις Μοίρες για τη μικρή θυγατέρα του, την Elena.

59. Με τίτλο «Ο άντρας κάνει τη γενιά». Πρόκειται για ένα ριζίτικο που τραγουδάει ο Βασίλης Σκουλάς και εμφανίστηκε γύρω στο 2000. Το κείμενο συνεχίζει: «δεν κτυπάει χωρίς εσένα (δηλ. την Κρήτη) της λευτεριάς η καμπάνα».

Μ. Γιάνναρης, ή όπως οι Ε. Βενιζέλος, Ν. Καζαντζάκης και, τέλος, Ν. Ξυλούρης, ο αξέχαστος λυράρης. Ίσως, πάνω απ' όλα, «για τα παλικάρια του Ψηλορείτη» (σύμφωνα με ένα άλλο τραγούδι «πατριωτικό» που αναφέρεται στον Βαυαρό Όθωνα)⁶⁰ υπάρχει πάνω απ' όλα, σήμερα όπως και χθες, το μεγαλονήσι, το κρητικό χρώμα και η κρητική ματιά, διάσταση παρά χρόνος (με τις δύσκολες διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν). Η κρητική γη και εκείνος ο τρόπος τοποθέτησης απέναντι στον κόσμο, τόσο του μικρού Νίκου Καζαντζάκη όσο και του ώριμου του μανιακού ταξιδευτή, που παρέμενε οιδιπόδειος γιος ενός δήθεν μεγάλου πρωταγωνιστή της ανεξαρτησίας του νησιού από τον οθωμανικό ζυγό. Ανεξαρτησία, πάντως – και πρέπει να το θυμίσουμε – ως τη στιγμή της ένωσης με την Ελλάδα. Τότε, ο κύκλος Μινώιτης, Έλληνας, Κρητικός μπορεί πια να κλείσει.

Κέντρο Κρητικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο της Κατάνης

VINCENZO LA ROSA

60. Το τραγούδι έχει τίτλο «Του Όθωνα τα χρόνια» και ανάγεται, περίπου, στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η μουσική ήταν του Σταύρου Ξαρχάκου και οι στίχοι του Νίκου Γκάτσου. Το τραγουδούσε ο Σταμάτης Κόκοτας («Ηρθανε την Τρίτη τα παιδιά του Ψηλορείτη. Πίνουν τσικουδιά, μα έχουν ακόμη την καρδιά στην Κρήτη»).